(महाभारते)

भगवद्गीताष्टादशटीकासहिता द्वादशाध्यायः

२७११

द्वादशोध्याय

शांकरभाष्य
आनंदगिरिकृत टीका
श्रीधरी स्वामिकृता
पिशाचभाष्य
रामानुजभाष्य
अभिनवगुप्ती
परमार्थप्रपा
वनमाली
ऊस्तुमवैजयन्ती
मधुसूदनी
सदानंदी
नीलकंठी
आनंदी
रामकंठी
लासिकी
पंचोली ॥

भाषा अनुवाद ॥

अर्जुन उवाच एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ १ ॥

शाङ्करभाष्य

द्वितीयप्रभृतिष्वध्यायेषु विभूत्यन्तेषु परमात्मनो ब्रह्मणोऽक्षरस्य विध्वस्तसर्वोपाधिविशेषणस्योपासनमुक्तं सर्वयोगैश्वर्यसर्वज्ञानशक्तिमत्त्वोपाधेरीश्वरस्य तव चोपासनं तत्र तत्रोक्तं विश्वरूपाध्याये तु ऐश्वरमाद्यं समस्तजगदात्मरूपं विश्वरूपं त्वदीयं दर्शितमुपासनार्थमेव त्वया तच्च दर्शयित्वोक्तवानसि मत्कर्मकृदित्यादि अतोऽहमनयोरुभयोः पक्षयोर्विशिष्टतरबुभुत्सया त्वां पृच्छामीति अर्जुन उवाच एवमिति एवं सततयुक्ताः भगवत्कर्मादौ यथोक्तेऽर्थे समाहिताः सन्तः प्रवृत्ता इत्यर्थः ये भक्ताः अनन्यशरणाः सन्तस्त्वां यथादर्शितं विश्वरूपमुपासते ध्यायन्ति ये चाप्यक्षरमिति ये चान्येऽपि त्यक्तसर्वैषणाः संन्यस्तसर्वकर्माणो यथाविशेषितं ब्रह्माक्षरं निरस्तसर्वोपाधित्वादव्यक्तमकरणगोचरं यद्धि लोके करणगोचरं तद्व्यक्तमुच्यते अञ्जेर्धातोस्तत्कर्मकत्वादिदं त्वक्षरं तद्विपरीतं शिष्टैश्चोच्यमानैर्विशेषणैर्विशिष्टं तद्ये चापि पर्युपासते तेषामुभयेषां मध्ये के योगवित्तमाः के अतिशयेन योगविद इत्यर्थः ॥ १ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

प्रश्नोत्थानिमित्तमादिषु विभूत्यध्यायावसानेषु अध्यायेषु निरुपाधिकस्य ब्रह्मणो ज्ञेयत्वेनानुसन्धानमुक्तमिति हृदि कीर्तयति द्वितीयेति सविकान्तेषु तत्तदध्यायेषु सोपाधिकस्य ब्रह्मणो ध्येयत्वेन प्रतिपादनं कृतमित्याह सर्वेति सर्वस्यापि प्रपञ्चस्य योगो घटना तन्नाभि तिभङ्गप्रवेशनियमनाख्या तदैश्वर्यं सामर्थ्यं तेन सर्वत्र तैर्यं प्रतिबन्धविधुरया ज्ञानशक्त्या विशिष्टस्य सत्त्वाद्युपहितस्य भगवतो ध्यानं तत्र तत्र प्रसङ्गमापद्य मन्दमध्यमयोरनुग्रहार्थमुक्तमित्यर्थः एकादशे हन्तमनुद्रवति विश्वरूपेति अध्यायान्ते भगवदुपदेशमनुवदति तच्चेति प्रतीतानन्तरश्लोकेनोक्तमर्थमपरामृशति मत

श्री॰
गी॰ टी॰
टी

2

कर्मकृदिति यथाधिकारेणाराधनरूपेणानि साधनानि नियन्तमथाया
नरमवतारयन्वादौ प्रश्नमुत्थापयति एवमिति सोपाधिकध्यानस्य निरु
पाधिकज्ञानस्य चोक्तत्वादित्यर्थः एवं शब्दार्थमुक्त्वा तमनूद्य सततयु
क्ता इतिभागं विभजते एवमिति ये भक्ता इत्यनूद्य व्याचष्टे त्वमेति
मन्यमध्यमाधिकारिणः सगुणाराधनामुक्त्वा निर्गुणनिष्ठानुत्तमाधि
कारिणो निर्दिशति यथाविशेषितमनिर्देश्यं सर्वत्रगमचिन्त्यं कूटस्थ
मित्यादिवक्ष्यमाणविशेषणविशिष्टमित्यर्थः नतद्यपश्चाने वेत्यक्षरं प्र
यक्तमित्येतद्व्याचष्टे निरस्तेति करणागोचरत्वे व्यतिरेकद्वारा स्फोरय
ति यद्वीति यथाविशेषितमित्यक्षरं स्मरयति सिद्धेषेति सर्वाद्वैतान
क्रियापदस्यानुषङ्गं सूचयति तदिति सर्वे तावदेते योगं समाधिं विद
न्तीति योगविदः केषुनरतिशयेनैषां मध्ये योगविदो योगिन इति पृ
च्छति के अतिशयेनेति १॥

स्वामिकृतटीका ३॥

निर्गुणोपासनस्यैवं सगुणोपासनस्य च श्रेयः कतरदित्येतन्निर्णेतुं द्वादशो
ध्यः सर्वाध्यायेनेमत्कर्मकृन्मत्परम इत्येवं भक्तिनिष्ठस्य श्रेष्ठत्वमुक्तं कौ
न्तेय प्रतिजानीहि इत्यादिना च तत्र तस्यैव श्रेष्ठत्वं वर्णितं तथा तेषां ज्ञानी
नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते इत्यादिना च सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्त
रिष्यसीत्यादिना च ज्ञाननिष्ठस्य श्रेष्ठत्वमुक्तं एवमुभयोः श्रैष्ठ्ये विशेष
जिज्ञासया भगवन्तमर्जुन उवाच एवमिति एवं सर्वकर्मार्पणादिना सत
तयुक्ताः सन्तो ये भक्ताः त्वां विश्वरूपं सर्वज्ञं सर्वशक्तिं पर्युपासते
ध्यायन्ति ये चाप्यन्यत्र अक्षरं अव्यक्तं निर्विशेषं उपासते तेषामुभयेषां म
ध्ये के अतिशयेन योगविदः श्रेष्ठा इत्यर्थः १॥

वैष्णवभाष्यम् ४॥

एवं सद्दर्शनेन भगवद्रूपं प्रत्यक्षेणोपलभ्य तस्योपास्यत्वं च भगवद्वचना
देव श्रुत्वा किमेवं साकारं भगवद्रूपमुपास्यमाहोस्विदव्यक्तं ब्रह्मस्वरूपमु
पास्यमिति संशयानस्तन्निर्णयार्थमर्जुन उवाच एवं सततयुक्ताः सा
कारध्याननिष्ठाः योगवित्तमाः परमात्मवित्तमाः १॥

रामानुजभाष्यम् ५

भक्तियोगनिष्ठानां प्राप्यभूतस्य ब्रह्मणो भगवतो नारायणस्य निरंकु

शैश्वर्यमाज्ञातकर्नेकामायाजैनायानवधिकातिशयकारुण्यसौदार्यसौ-
शील्यादिगुणसागरेण सत्यसंकल्पेन भगवता स्वैश्वर्यं यथावदवस्थितं द
र्शिते ऽर्जुनः केचनत्वतो भगवन्तज्ञानदर्शनप्राप्तिनामैकान्तिकात्यन्तिकभगव
द्भक्तेकलभ्यत्वे श्रुतेऽनन्तरमात्मप्राप्तिसाधनभूतात्मोपासनात्भक्तरूपस्य भ
गवदुपासनस्य सुखसाध्यत्वनिष्पादनैश्वर्यानन्तरोपादानत्वाच्च श्रेष्ठं भगव
दुपासनोपायं चतदसक्तस्यात्त्वरनिष्ठतानद्यपेक्षितात्मोपासनं भगवदुपा
सनस्य प्राप्यभूतोपायस्य श्रेष्ठत्वबोधनाय योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरा
त्मना श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मत इत्युक्तो ऽर्जुन उवाच एव
मिति एवं मत्कर्मकृदित्यादिनोक्तेन प्रकारेण सततयुक्ता भगवन्तं त्वामे
व परमप्राप्यं मन्वाना ये भक्तास्त्वां सकलविभूतियुक्तमनवधिकातिशय
सौन्दर्यसौशील्यसर्वज्ञत्वसत्यसंकल्पत्वादिअनन्तगुणसागरं परिपूर्णमुपा
सते ये चाप्यक्षरं प्रत्यगात्मस्वरूपं तद्देवात्मकं च क्षरादिकरणेनानभिव्य
क्तस्वरूपमुपासते तेषामुभयेषां के योगवित्तमाः के स्वसाध्यप्राप्तिशीघ्र
गामिन इत्यर्थः भवाभिनविरागाश्रम यावेशितचेतसामित्युत्तरत्र योग
वित्तमत्वे शीघ्रत्वविषयमिति वक्ष्यति १ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ८

एवमुक्तेन नयेन ये सेश्वरब्रह्मोपासका ये च केवलमात्ममात्रमुपासते
तेषां विशेषाख्यानाय प्रश्नः १ ॥

परमार्थप्रपा टीका २

ननु ब्रह्मज्ञानरूपा भक्तिः सर्वोपायान्ते मत्कर्मकृन्मत्परम इत्यनेन सर्वोपाये
रप्यसाध्यविश्वरूपस्वरूपस्य ज्ञानदर्शने प्राप्तौ चाश्रेष्ठाधिकारी प्रोक्तः एवं
ज्ञानी त्वात्मैव मे मतं तेनाप्यसयोगी परमो मतः तस्यात्र ब्रह्मविदाप्नोति परमि
ति श्रुतेस्तद्योगस्य ज्ञानादिसमुपेतः श्रेष्ठत्वोक्तः न योगमध्ये कस्य श्रेष्ठत्वमि
ति प्रश्नव्याजेन परंब्रह्मजिज्ञासुरर्जुनः पृच्छति एवमिति एवमुक्तप्रकारेण सर्वकर्मार्पणादि
नासततयुक्तास्त्वन्निष्ठाये भक्ता

भगवन्नाली टीका ८ त्वां विश्वरूपं सर्वज्ञं सर्वशक्तिं पर्युपासते ध्यायन्ति ये चाप्यक्षरं ब्रह्म
अव्यक्तं निर्विशेषं उपासते ध्यायन्ति तेषां उभयेषां मध्ये योगवित्तमाः के इति प्रश्नः १ ॥

योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो
मत इति श्रीभगवतो ऽन्ते नामैव पूर्वप्रश्ने नेमायामे तेनान्तरं तिन इति सपूर्वमेव ननु चे
नाः सततं ये मां स्मरन्ति नित्यशः न स्यादेव सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिन
इत्यपूर्वे मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु मामेवैष्यसि युक्त्वैवमा
त्मानं मत्परायण इति नवमान्ते मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः नि
र्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव इति सर्वोपायान्ते भक्तियोगस्यानिरपे
क्षस्य मुक्तिहेतुत्वमुक्तं स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः प्राणा

श्री॰
गी॰ टी॰
३॰

3

पानौ समौ कृत्वा नासाभ्यंतरचारिणौ यतेंद्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपराय
णः विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः इति पंचमे युंजन्नेवं सदात्मा
नं योगी नियतमानसः शांतिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छतीत्यादि
कं षष्ठे यदक्षरं वेदविदो वदंति विशंति यद्यतयो वीतरागाः यदिच्छंतो ब्र
ह्मचर्यं चरंति तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि नि
रुध्य च मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणां ओमित्येकाक्षरं ब्र
ह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिमित्यष्ट
मे वाष्टांगयोगस्यापि मोक्षहेतुत्वे तत्र निर्विघ्नतया शीघ्रसाध्यकः साध्य
यतीत्यर्जुनः पृच्छति एवमिति एवमनेकप्रकारेण भक्त्या श्रवणकीर्तना
र्चनवंदनदास्यादिनवधाभक्तिं कुर्वाणास्त्वय्यति स्नेहवंतः त्वामेव कर्मा
धिकारयितारं प्राप्यं च सर्वं त्वमेव मत्वा वानन्दरतीत्यपरे विनाशरूपं स
दैकाकारमव्यक्तमिंद्रियागोचरं त्वां पर्युपासते त्वत्प्रीतिमेव परमप्रयो
जनं मत्वानाः सेवंते ये वाप्यन्येष्टांगयोगिनश्च नसः प्रशस्तविषये त्वाम
त्वानाश्रित्यैकाग्रपरमप्रयोजना यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहार
धारणाध्यानसमाधयो योगस्याष्टांगानि तत्र यमाः अहिंसासत्यास्तेयब्रह्म
चर्यापरिग्रहा यमाः शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः प
द्मासनवीरासनभद्रासनस्वस्तिकमित्यादिकं यथासुखमासनं प्राणाया
मलक्षणमुक्तं चतुर्थाध्याये इंद्रियाणां वा स्वविषयेभ्यो निवर्तनं एवं कें
स्वरूपे स्थापनं प्रत्याहारः स्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्य स्वरूपानुकार इवें
द्रियाणां प्रत्याहारः स्वविषयासंप्रयोगाभावे चित्तस्वरूपानुकार इवेति
चित्तनिरोधे चित्तवन्निरुद्धानींद्रियाणि नेंद्रियांतरजयवदुपायांतरमपे
क्षंते यथा मधुकरराजं मक्षिका उत्पतंतमनूत्पतंति निविशमानमनु
निविशंते तथेंद्रियाणि चित्तनिरोधे निरुद्धानीत्येष प्रत्याहारः इति यो
गसूत्रभाष्याभ्यामयमर्थः स्पष्टकः देशबंधश्चित्तस्य धारणा नाभिच
क्रे पुंडरीके मूर्ध्नि ज्योतिषि नासिकाग्रे जिह्वाग्र इत्येवमादिषु देशेषु बाह्ये
विषये वा चित्तस्य तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानं तस्मिन्देशे ध्येयालंबन
स्य प्रत्ययस्यैकतानता सदृशप्रवाहः प्रत्ययांतरेणापरामृष्टो ध्यानं
तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः ध्यानमेव ध्येयाकार
निर्भासं प्रत्ययात्मकेन स्वरूपेण शून्यमिव यदा भवति ध्येयस्वभावावे
शात्तदा समाधिरित्युच्यते भगवति संयोजनान्निर्विघ्नं शुद्धं सच्छीघ्रं महत्ति
कं भवतीति मत्वा नाम्नापि चेनोपायरयत्प्रहायोगेन तेषां भक्तानां योगिनां
च मध्ये योगवित्तमा उपायविशेषेणाः अनायासं शीघ्रं च फलं के प्राप्नु

वेनीत्यर्थः महांतमत्र एवं इत्युक्तन स्वरूपं त्वामकर्मैकरित्या युक्तप्र
कारेणोपासते ये चाप्यक्षरमव्यक्तं लक्षीन त्वमुपासते तेषामुभयेषाम
ध्ये के योगवित्तमा अतिशयेनोपायविदः अक्षरात्परतः परः इत्यादौ श्रु
त्यक्षतिरेवाक्षरपदवाच्या अक्षरात्मकमस्थूलहरेरभिधानादिति व्याचक्ष
ते केचित्तु अक्षरमव्यक्तपदार्थो जीवः इदानीमविद्याहतत्मुक्तावाविभू
तेज्ञानानंदैकतानेदेहादिविलक्षणेन यास्वस्वरूपं सदा चिंतयंति येये
चत्वक्ताख्यातेषां के योगवित्तमा इत्याहुः १ ॥

जलमवैजयन्ती टीका ॥

स्वप्राप्तिसाधनानां हि सर्वेषां भक्तिरुत्तमा यतस्ततो निरपेक्षेति निर्धारयेद्धरि
रिणो मे १ एवमर्जुनेन सारथिना भगवता निरंकुशैश्वर्येण श्रीकृष्णेन
स्वकीयमसाधारणं परमैश्वर्यं तद्दृष्टकामायात्मनो दर्शितं तेन स्वचा
नन्यभक्तिलभ्यत्वमुक्तं इदानीं प्रयाणकाले मनसाचलेनेत्यादिना योगयु
क्तात्मनयोगेन चाप्यन्यत्र्यत्वेनेनसानयुक्ता च या भक्तिरुक्तानान्यास्तु मा
म्याभक्तिर्म्या योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनांतरात्मना श्रद्धावान्भजते यो
मां स मे युक्ततमो मत इत्यत्रोक्तायाः परायाः श्रद्धायाः श्रेष्ठं भगव
तोपपादितं तत्र परमात्मप्राप्त्युपायभूतजीवात्मोपासनं श्रेष्ठमनन्यभ
क्तिरूपं भगवदुपासनमिति संदिग्धविद्धोर्जुन उवाच एवं सततयुक्ता
इति एवं मय्यासक्तमनाः पार्थेत्यादिना वा त्वदुक्तप्रकारेण सततयुक्ताः
नैरंतर्येण भगवत्कर्मादौ प्रवृत्तास्त्वामेव भगवंतमुपासते ये ये परमश्रा
व्यमन्वानाये भक्ता भगवज्जनमंत्रेण क्षणमपि देह धारणमल
भमानास्त्वा निखिलहेयप्रत्यनीकस्वाभाविकानवधिकातिशयसौं
दर्यसौशील्यवात्सल्याद्यनन्तकल्याणगुणरत्नाकरं समस्तानंत
विभूतियुक्तं भगवंतं श्रीकृष्णमेव पर्युपासते परितः सर्वदेहेंद्रियादिव्या
पारैरुपासते सेवंते च पुनः अपि निश्चयेन ये भक्ताः अक्षरं जीवात्मस्वरू
पं तेदवाच्यं तं मनुष्यादेकशब्देनानभिव्यक्तस्वरूपं पर्युपासते ध्यानधा
रणासमाध्यादिभिः साक्षात्कर्तुमीहंते तेषामुभयेषां मध्ये योगवित्तमाः
स्वसाध्यं प्रतिशीघ्रगामिनः के भवंति स्वस्वरूपानुभव सर्वकस्य भा
गवद्ध्यानस्य च बहुमूल्यत्वात्तेन निर्विघ्नात्मन्याभिरित्येके अतिसूक्ष्मस्वरूप
स्यानीरूपनिरवयव स्य प्रत्यगात्मनो दुर्ध्यानविषयत्वात्तेनो भगवद्भ
क्तिरेव सर्व विघ्नविमर्दिनी कृष्णप्राप्तिरित्येके तेषामुभयेषामुपायेषु

श्री° गी° टी° का°

5

कः श्रेयानुपायः इति कथयेत्याशयः १ ॥

मधुसूदनी टीका १

सर्वाध्यायान्ते मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः संगवर्जितः निर्वैरः सर्वभूतेषु
यः स मामेति पाण्डवेत्युक्तं तत्र मच्छब्दार्थे संदेहः किं निराकारमेव सर्वस्व
रूपं वस्तु मच्छब्देनोक्तं भगवता किं वा साकारमिति उभयत्रापि प्रयोगद
र्शनात् बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते वासुदेवः सर्वमिति म
हात्मा सुदुर्लभ इत्यादौ निराकारं वस्तु परिदिष्टं विश्वरूपदर्शनानन्त
रेव नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवान
सि मां यथेति साकारं वस्तु उभयोश्च भगवदुपदेशयोरधिकारभेदेन
व्यवस्थया भवितव्यं सत्यत्वाविरोधात् तत्रैवं सति मया मुमुक्षुणा किं
निराकारमेव वस्तु चिन्तनीयं किं वा साकारमिति स्वाधिकारनिश्चयाय
सगुणनिर्गुणविद्ययोर्विशेषबुभुत्सया एवं मत्कर्मकृदित्याद्यनन्तरो
क्तप्रकारेण सततयुक्ताः नैरन्तर्येण भगवत्कर्मादौ सावधानतया प्रवृ
त्ता भक्ताः साकारवस्त्वेकशरणाः सन्तः त्वामेवंविधं साकारं ये पर्युपास
ते सततं चिन्तयन्ति ये चापि सर्वतो विरक्ताः त्यक्तसर्वकर्माणोन्तरेन
त्वरितिश्रुतेर्वेमतत्रे पतञ्जेन दर्शनगामिनाऽलक्षणमभिवदन्त्यस्थूल
मनण्वह्रस्वमदीर्घमित्यादिश्रुतिप्रतिपादितं सर्वोपाधिनिर्गुणं ब्रह्म अत
एवाव्यक्तं सर्वकरणागोचरं निराकारं त्वा पर्युपासते तेषामुभयेषां
मध्ये के योगवित्तमाः अतिशयेन योगविदः योगं समाधिं विदन्ति वि
न्दन्तीति वा योगविदः उभयेऽपि तेषां मध्ये के श्रेष्ठा योगिनः केषां ज्ञाने
मयानुसरणीयमित्यर्थः १ ॥

सदानंदी टीका ॥

अनादौ संसारे जनिमृतिमये भ्रान्तिनिविडे निमग्नानो प्रेमा क्वचिदपि स
विनाशि विमलेन तपोभिर्वादैनैः कृतैरपि वेदान्तवचनै श्रीनेत्यनत्रे
मणा हरिपदसरोजे बत सरतदे १ अतोऽहं ते नाथ स्फुरति विशदकीर्ते मे
श्रुरिधोः शरण्य पादाब्जे भ्रमर इव शान्त्यादिनिलयं सदाध्याते चे
मणारतिमतिगतीनां निजगृहे धिया याचे ज्ञानं तव निजवपुश्चि
दयमज्ञे २ मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तो यः स एति मां पूर्वाध्याया
न्त इत्यत्र मच्छब्दार्थोऽस्ति संशयः ३ किं निराकारमेवोक्तं वस्तु मच्छ
ब्देनाथवा साकारमिति मच्छब्द उभयत्रापि दृश्यते ४ ॥ १

बहूनांजन्मनामंतेज्ञानवान्मांप्रपद्यते शक्यएवंविधोद्रष्टुंदृष्ट
वानसिमांयथा ५ इत्येवमुभयोर्विशेषोपदेशोस्तिवस्तुनोः
तत्राधिकारिभेदेनभवितव्यंव्यवस्थया तत्रकिंचिंतनीयंस्या
न्मयावस्तुमुमुक्षुणा साकारंवानिराकारमितिसंदेहशांतये
विषयोरुभयोर्मध्येकास्याश्रेष्ठतरामता हरेरेवंब्रुवन्स्तःस
त्त्वर्जुनःपरिपृच्छति ८ मत्कर्मकृन्मत्परमोइत्यत्रोक्तप्र
कारतः सावधानतयानित्यंयेप्रहृष्टामहोत्सवे ९ अ
नन्यशरणाःसंतस्त्वत्कर्मादौत्वयीरिते त्वामेवंविश्वरूपं
श्रीभगवंतंगुणालयं १० नैरंतर्येणसाकारंचिंतयंतिवि
चक्षणाः येचसंन्यस्तकर्माणस्त्यक्तसर्वैषणाबुधाः ११
परंब्रह्माक्षरंशुद्धंनिर्गुणंनिष्कलंशिवं सर्वोपाधिविनि
र्मुक्तंनिराकारंनिरामयं १२ त्वांपर्युपासतेनित्यमविज्ञा
त्मानमद्वयं केचित्शिष्टतरास्तेषामुभयेषांहियोगि
नाम् १३ मयामुमुक्षुणाश्रेयंकेषामाश्रित्यसन्मतम्
१४ १ ॥

नीलकंठी टीका

समममारभ्येतावताग्रंथेन तत्पदवाच्यार्थोनिरूपितः
इदानींतत्पदार्थशोधनमुपासनाकांडंचसमापयिष्यंति

ह्यार्थतः प्राधान्येन तत्पदलक्ष्यमर्थं तद्विदां लक्षणा
निचप्रदर्श्यंते शाह्नतस्तु लौकिकब्रह्मज्ञसारेण तत्प
दवाच्यस्येवोपासनादिकं प्रपंच्यते तत्रपूर्वाध्यायान्ते
मत्कर्मकृन्मत्परमइत्यादि १

नात्वभजनमव्यक्तं नत्वमक्षरब्रह्मार्थः किंसगुणमुतनिर्गुणंब्रह्म उभ
यत्राप्यसाक्षात्कृतस्यपूर्वंप्रयोगदर्शनात्संदिहानः पृच्छति एवमिति
एवमित्यव्यवहितेमत्कर्मकृदित्यादिनाउक्तेप्रकारेपरामृशति
अनेनप्रकारेणयेसततयुक्ताःनित्यसमाहितचित्ताःभक्ताःसगु
णंत्वांपर्युपासतेयेचाप्यक्षरमस्थूलादिलक्षणमव्यक्तंबु
द्ध्याद्यगोचरमुपासतेतेषांमध्येयोगवित्तमाःकेकतरेइत्यर्थः १

[illegible]नंदटीका

ॐ इत्थंपरमेश्वरस्याव्यक्ताव्यक्तस्यलक्षणमवगम्यमत्कर्मकृन्मत्पर
मइतिसमनंतरध्याये भगवदुपदेशंश्रुत्वातदुपासनायांसाकार [निराकार]
[एवमिति] विषयेतेनसंशयानोर्जुनउवाच सततेयस्यांकस्यांचिदवस्थायांयु
क्तास्त्वय्येवसमाहितचित्ताःभक्तास्त्वामेवंव्यक्तंचतुर्भुजाद्याकारंपर्यु
पासतेभजंतेयेचकेचनाक्षरमव्यक्तंनिराकारंभजंतेतेषामुभयेषांम
ध्येकेयोगवित्तमाः अतिशयेनतत्प्राप्तिफलसमाधिज्ञाः [illegible]
[illegible] १॥

रामकंठीटीका

ॐ एवंपरमात्मभगवद्वचनलक्षणात्समस्तप्रमाणप्रमाणपदहेतोःप्र
माणेनमात्मस्थगवगतेध्यायैकादशकेप्रतिपादितेप्रत्यध्यायसमु
श्रयानुष्ठानपर्यवसितत्वात्पर्यंज्ञान विज्ञानादौप्रकाराणाभिधेयवस्तु
स्वरूपत्वनमत्वेनोत्पन्नविष्कम्पप्रति[illegible]पत्तिरतएवतथापात्रीभूत
प्रत्नवदर्शनप्रसन्नाद्भगवतएवपरमज्ञानरूपंविश्वंचतत्कर्मैककार
णंपरममनुग्रहमवाप्यवानस्ययत्नंविनैवपारमेश्वरपदानुग्रहप्रभा
वमाहात्देवतणमात्रेसाक्षात्कृतस्यपरतत्वस्येदानींस्वान्तेऽप्रगणानुस
रणोत्तरमः कः पंथाःमयाश्रेयः अथवासहवनासादितपरानुग्र
हेणाभियोगिनाजनेनकेनमार्गेणतत्त्वमुपासादितव्यमितिस
पराणंशरणप्रतरोपायंजिज्ञासुरर्जुनउवाच यथाविश्वातीतस्वरू
पएवविश्वात्मकतयासाक्षात्कृतोऽप्येवमनेनप्रकारेणयेसततयुक्ताः
सततंसर्वदाजाग्रदादिषुसर्वावस्थासुयुक्ताः समाहिताः संतोभक्ताः

गी॰ टी॰ हा॰ प्रणयिनस्त्वां पर्युपासते समेवं ते येचकेवलनादरं विश्वात्मैकस्वरूपा सं
चिंतनशीलमत एवाव्यक्तमव्यक्तादस्मात्सर्वेन्द्रियगोचरात्मानाभावलक्ष
णाद्धस्तेनोऽसर्वार्थनिषेधसमाधिनिलात धियाणास्त्वां पर्युपास
ते तेषामुभयेषां योगविदां मध्ये के योगवित्तमाः अतिशयेन तत्त्व
रूपोपलब्धिफलसमाधिज्ञा ॥

टीका

एवं श्रीभगवान्बुद्धियोगाद्दारभ्य वैश्वात्म्योपलब्धियावत्तयन्ते विनै
वोपदेशतःज्ञेनमनुगृहीतवान् अधुनोपासनापरपर्यायस्य भज
नयोगस्य स्वेच्छया परतत्त्वप्रवेशोऽपायभूतस्य शास्त्रेषु बुद्धयोक्तस्य
भगवतापंचमाध्यायेयावत्साधनेन प्राधान्येन च कर्मयोगतया ष
ष्ठाध्याये निरोधयोगतया च द्विधा निर्दिष्टस्यैकतरवैशिष्ट्यबुभुत्सया
एवमिति अर्जुन उवाच एवमेकविधपर्यायभक्ताः प्रणयेनोपासकाः सततयु
क्ताः सततमतिशयव्यवहारदशायामपि न तु निरोधयोगवत्परिच्छिन्न
काले युक्ताः समाहिताः सन्त एवमुक्तेन सर्वात्मा मीश्वरस्त्वं ते आविष्कृतं
प्रदीपकल्पहृदयैकांतप्रतिष्ठितं पर्युपासते ध्यायंति ये के चिदक्षरम च
रूपादिसंवले नास्फुरविमर्शशुद्धिया नं कूटस्थं प्रदीपप्रभामंडलस
दृशम् अत एवाव्यक्तं सदप्रभासमानं पर्युपासते चित्तवृत्तिनिरो
धक्रमेण ध्यायंति तेषामुभयेषां मध्ये के योगवित्तमाः अतिशयेन प्रा
यासं विनैव सद्यो योगलक्षणसमाधिभाजस्तुः ॥

पंचोलीटीका

द्वितीयादिविभूत्यंतेषु विविधस्तसर्वोपायेषु ब्राह्मणः अदरस्योपासनमु
क्तं तेषां ज्ञानी नित्ययुक्तः सर्वज्ञानस्य वै नैवेति तस्य निर्गुणोपासन
स्य श्रेष्ठत्वमुक्तं एकादशे च येश्वरमा
यस्समस्तं जगदात्मरूपमत्का मत्कर्मकृदित्यनेन तस्य सगुणदर्श

नस्यश्रेष्ठत्वमुक्तवानतः अनयोःपक्षयोरुभयोःश्रेष्ठतरविभुत्सन
याभगवंतमर्जुनःपृच्छति एवमिति येभक्ताअनन्यशरणाःएवंपू
र्वोक्तंमत्कर्मकृदितिश्लोकोक्तमार्गेणत्वत्कर्मकरणादिपरतया
नैरंतर्येणत्वांयथोक्तदर्शिनंविश्वरूपंपर्युपासतेपर्युपासनंकुर्वंते
येचापित्यक्तसर्वैषणाःसंन्यस्तसर्वकर्माणःसर्वोपाधिरहितमव्यक्तं
इंद्रियागोचरंअक्षरंब्रह्मपर्युपासते मनःतद्विषयंकृत्वादीर्घकाल
नैरंतर्यादरैस्तैलधारावदविच्छिन्नतयाज्ञानकारणपर्युपासतेते
षामुभयेषांमध्येकेयोगवित्तमाःअतिशयेनयोगविदःइत्यर्थः १

गवीरसमिद्बोधिनी

श्रीकार्तवीर्यार्जुनायनमः अनर्घानुपमागाराय लोकोत्तीर्ण
गुणाकरः जीवताद्गणवीरोसौ रामभक्तिपरायणः पूर्वाध्या
यांते मत्कर्मकृन्मत्परम इत्युक्ते तत्र संदेहार्थी सन्देहः किंनि
राकारंवस्तुभगवतोक्तं किंवा साकारंवस्तुउभयत्रापि प्रयोग
दर्शनादुभयोरेव भगवदुपदेशयोरधिकारभेदेनव्यवस्थया
भाव्यमन्यथाविरोधापत्तिस्तथैवं सति किंमयानिराकारवस्तु
निष्ठेनेतिस्वाधिकारनिश्चयाय सगुणनिर्गुणविशेषजिज्ञास
यार्जुन उवाच एवंसततयुक्ता इति एवंपूर्वोक्तप्रकारेण येभ
क्तास्तत्तदवतारेषु भगवत्कृतेषु दुष्टरूपकर्मणि समाहितास्तथा
सततयुक्ताः सततंनित्ययुक्ताः सन्नद्धाः संतः कवचखड्गाः त्वां स
गुणंपर्युपासते युद्धयज्ञेन तोषयंति येच संत्यक्तसर्वकामना
नत्वातेप्युतेवाप्यक्षरं निर्गुणंब्रह्मअव्यक्तमकरणगोचरंयदि
लोकेकरणगोचरं तद्व्यक्तमुच्यते तद्विपरीतमव्यक्तंत्वांनिराका
रंपर्युपासते ध्यानयज्ञेन तोषयंति तेषामुभयेषांमध्येकेयोग
वित्तमा अतिशयेनयोगविदः योगंयुक्तिंविदंतियोगविदस्तेषां
मध्येकेश्रेष्ठाःकेषांवर्ममयाउसनेयमित्यर्थः १॥

7

अव्यक्तोपासनाद्भगवदुपासनस्योत्तमत्वं प्रदर्श्य तदुपायं
प्रदर्शयत्यस्मिन्नध्याये तदुपासनमपि मोक्षसाधनं प्रतीय
ते । श्रियं वसाना अमृतत्वमायन्भवन्ति सत्याः समिधामितद्रु
विति अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमु
च्यत इति अव्यक्तं च महतः परं महतः परमव्यक्तमित्युक्ते
परमपदोपपत्तेः उपास्यतां श्रियमव्यक्तसंज्ञां भक्ता मन्य
मुच्यते सर्वबंधैरिति सामवेदे आग्निवेश्यपरिशाखायां महद्
ब्रह्मास्यं तस्याः वेदेषूच्यते चतुष्कपर्दा युवतिः सुपेशा घृ
तप्रतीका वयुनानि वस्ते तस्यां सुपर्णा वृषणा निषेदतु
र्यत्र देवा दधिरे भागधेयं चतुःशिखण्डा युवतिः सुपेशा घृ
तप्रतीका वयुनानि वस्त इति च अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चराम्य
हमादित्यैरुत विश्वदेवैरित्यारभ्य अहं राष्ट्री संगमनी वसू
नां चिकितुषी प्रथमा यज्ञियानां तां मा देवा व्यदधुः पुरुत्रा
भूरिस्थात्रां भूर्यावेशयन्तीं मया सोऽन्नमत्ति यो विपश्यति
यः प्राणिति य ईं शृणोत्युक्तं अमन्तवो मां त उपक्षियन्ति श्रुधि
श्रुत श्रद्धिवं ते वदामि यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि तं
ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधां अहं रुद्राय धनुरातनोमि ब्रह्म
द्विषे शरवे हन्तवा उ अहं सुवे पितरमस्य मूर्धन्मम योनिर
प्स्वन्तः समुद्रे परो दिवा पर एना पृथिव्यैतावती महिना
संबभूवेत्यादि च तथा नु हृष्यत्यभिभवति दोर्वत्वया ब्रह्माग
तश्रीकलत्रयेति च इति पाकाकस्य चिद्भवति अतोऽन्यानन
पिस्तद्युक्तिलापनापोह्य इति एवामिति एवं श्राहेनर्दृश
श्रुतरूपमन्तकमीक्षते दित्यादिप्रकारस्य परास्तपपते अव्यक्तं
प्रकृतिः महतः परमव्यक्तमिति प्रयोगात् यत्तत्त्रिगुणम

अव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकं प्रधानं प्रकृतिं प्राहुरविशेषं विशे
षवदिति भागवते अक्षरं च तत् अक्षरात्परतः परः इति श्रु
तेः परं तु ब्रह्म न हि भगवतोऽन्यत् आनंदमानंदमयोऽवसा
ने सर्वात्मके ब्रह्मणि वासुदेव इति भागवते तु पंचवेदप्रामाणि
ते पुरस्तात् उपासनं च तथैव कार्यं सहस्रशीर्षा पुरुषः स
हस्राक्षः सहस्रपादित्यारभ्य तमेवं विद्वानमृत इह भवति
नान्यः पंथा अयनाय विद्यत इति सामभ्यासादादित्यवर्णत्वा
दिस्वरूपोपचारत्वेनांगीकार्यः तथा च सामवेदे सौकराय
णश्रुतिः स्यारुद्रे वै प्राजापत्यः स प्रजापतिं पितरमेत्योवाच
मुमुक्षुभिः साधुभिः धूतपापैः किं ह वै तारकं तारकाव्यं ध्या
नं च तस्यामरूपः कथं स्यात्अयष्टकः पुरुषो लोमपाद इ
ति तं होवाच एष वै विस्तारको लोमपादैः ध्यानं च तस्या
मरूपं वदामि सोऽनंतशीर्षो बहुवर्णस्त्ववर्णोऽध्येयः स वै लोहि
तादित्यवर्णः प्रपामोऽथवा हृदये सोऽष्टबाहुरनंतवीर्योऽनंत
बलः पुराणः इति अत्रूपवादेस्तु गतिकृष्णा पुरस्तात् पुरुष
भेदस्य प्रस्तावे प्रतीयते वा पर्युपासते येवाप्यक्षरमित्यादे
भवंतु च उपासकाः प्रवीतमाः इतरेषां किं फलमित्यत आ
ह १॥

भाषा अनुवाद टीका

एकादश अध्यायके अन्तिम श्लोकसे औ नवम अध्यायके एकतिस श्लो
कादिसे भी सगुण भगवद्भक्तों को श्रेष्ठ कहा और तेषां ज्ञानी नित्य
युक्त एक भक्ति विशिष्यते इत्यादि सप्तम अध्याय के सत्रहें श्लोकसे
औ सर्वं ज्ञान प्लवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यसि इत्यादि चतुर्थ अध्याय
के छत्तिस श्लोकादि से भी ज्ञानीहीं कोश्रेष्ठ कहा सो सगुण निर्गु
ण उपासनामे कौन उपासना श्रेय है अर्थात् जो भक्त सर्वज्ञ विश्व
रूप सर्वशक्ति-मान रूप तुम कोध्यान करता है सो कि जो अव्यक्त
औनिर्विशेष अविनाशी ब्रह्म की उपासना करता है सो इन दोनो
के मध्यमे कौन भक्त अतिशय योगवित् अर्थात् श्रेष्ठ है यह अर्जु
न भगवानसे पूछते भये १॥

दोहा

जोहिनिरंतरयुक्तह्वैभक्तउपासेतोहि जोअक्षरअव्यक्तकहुं
कोतेहियोगवित होहि १

9

श्रीभगवानुवाच मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः २ ॥

शाङ्करभाष्यं २

श्रीभगवानुवाच ये त्वक्षरोपासकाः सम्यग्दर्शिनो निवृत्तैषणास्ते तावत्तिष्ठन्तु तान् प्रति यद्वक्तव्यं तदुपरिष्टाद्वक्ष्यामः ये त्वितरे मयीति मयि विश्वरूपे परमेश्वरे आवेश्य समाधाय मनः ये भक्ताः सन्तो मां सर्वयोगेश्वराणामधीश्वरं सर्वज्ञं विमुक्तरागादिक्लेशतिमिरदृष्टिं नित्ययुक्ता अतीतानन्तराध्यायान्तोक्तश्लोकार्थन्यायेन सततयुक्ताः सन्त उपासते श्रद्धया परया प्रकृष्टया उपेताः ते मे मम मताः अभिप्रेता युक्ततमा इति नैरन्तर्येण हि ते मच्चित्ततया अहोरात्रमतिवाहयन्ति अतो युक्तं तान् प्रति युक्ततमा इति वक्तुं २ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ३ ॥

किमनयोर्योगयोर्मध्ये सगुणो योगो वा श्रेष्ठः किंवा साक्षान्मोक्षहेतुरिति विकल्प्य क्रमेणोत्तरं भगवानुक्तवानित्याह श्रीभगवानिति यदि द्वितीयस्तथापि योगस्य ब्रह्माभिमानात् प्रष्टव्यतेत्याह ये त्वक्षरेति प्रथमं प्रत्याह ये त्विति सर्वयोगेश्वराणां सर्वेषां योगमधितिष्ठतां योगिनामित्यर्थः विमुक्ता त्यक्ता रागाद्याख्या क्लेशनिमित्तभूता तिमिरस्थानीयाज्ञानकृता दृष्टिरविद्या मिथ्याधीर्यस्य तमिति विशिनष्टि विमुक्तेति नित्ययुक्तत्वं साधयति अतीतेति तत्रोक्तोऽयोऽर्थो मत्कर्मकृदित्यादि तस्मिन्निश्चयेनापन्नयोगमनन्तस्य नियमेनानुष्ठानं तेनेत्यर्थः उपासते मयि स्मृतिं सदा कुर्वन्तीत्यर्थः उक्तोपासकानां युक्ततमत्वं व्यनक्ति नैरन्तर्येणेति तदेव स्फुटयति अहोरात्रमिति अह्नि च रात्रौ चातिमात्रमतिशयेन मामेव विषयान्तरविमुखत्वाच्चिन्तयन्तीत्यर्थः २

स्वामिकृतटीका ४ ॥

तत्र प्रथमाः श्रेष्ठा इत्युत्तरं श्रीभगवानुवाच मयीति मयि परमेश्वरे सर्वज्ञत्वादिगुणविशिष्टे मन आवेश्यैकाग्रं कृत्वा नित्ययुक्ता मदर्थकर्मानुष्ठानादिना मन्निष्ठाः सन्तः श्रेष्ठया श्रद्धया युक्ता ये मामाराधयन्ति ते युक्ततमा मम अभिमताः २ ॥

श्री॰ गी॰ टी॰ द्वा॰ 10

पैशाचभाष्यम् ४ ॥

श्री॰ मय्यावेश्येति मयि भगवति सर्वकारे विश्वरूपे २ ॥

रामानुजभाष्यम् ५ ॥

श्रीभगवानुवाच मयीति अत्यर्थमत्प्रियत्वेन मनो मय्यावेश्य अत्यर्थप्रियत्वेन मनो मय्यावेश्य अत्यर्थप्रियत्वेन
रयोपेता नित्ययुक्ता नित्ययोगं कांक्षमाणा ये मामुपासते प्राप्यविषयं मनो
मय्यावेश्य ये मामुपासते त एव युक्ततमा मताः सो सुखेनाचिरात् प्रा
प्नुवंतीत्यर्थः २ ॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ८

माहेश्वर्यविषयो येषां समावेशो हृद्विमलत्वमयीभावस्ते युक्ततमा मम
ताइतिनेनप्रतिज्ञाक्रियते २ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७

तत्र भगवानुत्तरयति मयीति द्वाभ्यां मयि परमेश्वरे सर्वज्ञत्वादिगु
णोपेते मन आवेश्य एकाग्रं कृत्वा नियमयुक्ताः मदर्थकर्मानुष्ठा
नादिना मन्निष्ठाः संतः परया श्रद्धया आस्तिक्यबुद्ध्या उपेतास्ते यु
क्ततमाः इति मे मताः २ ॥ ॥ ॥ ॥

वनमाली टीका ८

एवं पृष्टो भगवान् भक्तिमार्गेणोपासकानां श्रेष्ठत्वमाह मयीति मयि भ
गवति वासुदेवे परमेश्वरे परब्रह्मणि सकललक्षणसारभूतार्थे मूर्त्तेय
युक्ते आप्यमन आवेश्यानन्यशरणतया निरंतरनिशायप्रियतया च प्रवेश्य हि
शक्लेर्गाङ्गवजलवत्तन्मयं कृत्वा ये मामनंतकल्याणनिलयं सर्वज्ञमीश्व
राणामपि महेश्वरं नित्ययुक्ता अनन्यव्यापारेण मननतत्पराः श्रद्धया
परया प्रकृष्टया वासुदेवप्रसादाद्वासुदेव एव प्राप्य इत्यात्यंतिकशास्त्र
गुरूपदेशाद्दृढविश्वासरूपया उपेताः संतः उपासते श्रवणादिरूप
भक्त्या मच्छीत्यर्थमेव मां सेवंते ते मत्प्रीत्यतिरिक्तप्रयोजनहीना मद्भ
क्ता युक्ततमा मे मम मता अभिमताः २ ॥

उक्षमवैजयन्ती टीका ५

एवमर्जुनेन पृष्टः कृष्णो भगवानुवाच मय्यावेश्येति मयि सर्वेश्वरेश्व
रे सर्वकारणकारणे सर्वोपास्यमूले सर्वप्राप्यरूपे भगवति श्रीकृष्णे मय्य

ष्टप्रियत्वेन मनश्चावेश्यानन्यशरणतया निरतिशयप्रियत
या च प्रवेश्य ये नित्ययुक्ताः सततं मद्योगकांक्षमाणाः परया श्र
द्धया सात्विक्या श्रद्धयोपेता युक्ताः संतो मां सकलकल्याण
गुणनिलयं योगिध्येयपदांबुजं नीलोत्पलदलश्याममेव वसुदेव
पुत्रं उपासते प्राप्यविषयमनस्त्वेन मां सेवंत इत्यर्थः ते युक्तत
माः शीघ्रमत्प्रापकोपायिनो भवंतीति मे मम मता अभिमता
यतस्ते सदा मदासक्तचित्ततया विषयांतरविमुखा मामेव चिंत
यंतोऽहोरात्राणि निर्वाहयंत्यत एव युक्ततमा अभिप्रेता ना
न्य इत्यर्थः २ ॥

मधुसूदनी टीका

तत्र सर्वज्ञो भगवानर्जुनस्य सगुणविद्यायामेवाधिकारं पश्य
न्नुत्तमतितो विधास्यति यथाधिकारं तारतम्यापेतानि च साध
नानि अतः प्रथमं साकारब्रह्मविद्याप्ररोचयितुं तावत्प्रथमाः
श्रेष्ठाः इत्युत्तरं मयि भगवति वासुदेवे परमेश्वरे सगुणे ब्रह्मणि
मनश्चावेश्य अनन्यशरणतया निरतिशयप्रियतया च प्रवेश्य
हिंगुलं रंग इव जतु तन्मयं कृत्वा ये मां सर्वयोगेश्वराणामीश्वरं
सर्वज्ञं समस्तकल्याणगुणनिलयं साकारं नित्ययुक्ताः सततो
द्युक्ताः श्रद्धया परया प्रकृष्टया सात्विक्या उपेताः संत उपास
ते सदा चिंतयंतीति ते युक्ततमा मे मम मता अभिप्रेताः ते हि स
दा मदासक्तचित्ततया मामेव विषयांतरविमुखाः चिंतयंतोऽ
होरात्राण्यतिवाहयंतीति अतस्त एव युक्ततमा मता मम अभिम
ताः २ ॥

सदानंदी टीका

अनयोर्योगयोर्मध्ये एकत्वे हृशकोऽस्ति कः योगावाप्त्यैते सा
ध्यान्मोक्षहेतुरिति क्रमात् १ विकल्प्य भगवानेवं सर्वज्ञोऽभ
क्तवत्सल उत्तरं प्राह सगुणब्रह्मनिष्ठाप्रशंसया २ वासुदे
वे भगवति मयीश्वरे परमेश्वरे सगुणे ब्रह्मणि स्वकं मनन्यशार

णेमनः प्रवेश्यमन्मयंकृत्वायेमांयोगेश्वरेश्वरं सर्वज्ञंसर्वक
ल्याणनिधिंसाकारमद्भुतं ध सात्विकाश्रद्धयोपेतासदोद्युक्ता
निरंतरं चिंतयंतिनरांतमेभिप्रेतायोगवित्तमाः स्वशाकोया
गपतेषांमनइत्याशयोहरिः २ ॥

नीलकंठी टीका ।

निर्गुणस्यदुष्प्रापतांसैवश्रेष्ठत्वेसूचयन्सगुणाश्रास्त्यचशाह्
तोदर्शयन्श्रीभगवानुवाच मयीति मयिसगुणेब्रह्मणिमन
आवेश्यप्रवेश्ययेनित्ययुक्ताः सदोद्युक्त्यामांपरमेश्वरमुपासते
चिंतयंतिश्रद्धयाआस्तिकबुद्ध्यापरयासात्विकाश्रवणंपरमा
त्मायमाराधितोऽसंसारंयिष्यतीत्येवंनिश्चयरूपयाश्रद्धया
उपेतास्तेमममज्ञानीत्वात्मैवमेमतमितिज्ञानिनमात्मत्वेने
वपश्यतोमद्विषयिकारुण्यात्पक्षपातवतःसर्वज्ञस्ययुक्तत
मामताः २ ॥

आनंदी टीका

एवंविज्ञामएकपक्षमवलंब्य श्रीभगवानुवाच मयीति नि
त्यंसदैवयुक्ताःसंयमप्रकारेणसंयमभाजोतएव
मयिमनआवेश्यपरयाश्रद्धयायथोक्तफ।
लावश्यंभावनयोपेतामांवदर्भे
जायाका ।

रेणाश्रद्धत्तत्स्वरूपं भजंते ते मे युक्ततमाः सर्वोपायत्वादतिशयितां युक्ति
मापन्ना मताः ततस्मुक्तिफलेतिशयाः
२॥

एवं विज्ञापकस्तरपत्नाधान्यप्रति **रामकंठीटीका** पादनार्थं भगवानुवाच ॥

तएवंविधा योगिनो युक्ततमा निरतिशयसमाधिभाजो मम मता अभिप्रेता
स्तानहं परमयोगिनो मन्ये नात्मानित्यर्थः केते ये मयि सकलवस्तुप्रका
शकानन्यप्रकाश्यपविन्मयकूटस्थैकस्वभावे मनोन्तःकरणमावेश्य तत्स
मापन्नेकतापरया समस्तमशायादिविच्छेदादत्यन्तश्रद्धया श्रद्धया यथोक्तफ
लसंभावनयोपेताः समन्विताः संतो नित्ययुक्ता नित्यं स्थूलसूक्ष्मसर्व
भावानुवंभमयीष्ठता सतता सर्वव्याप्तस्य यथोक्तसमाध्यवस्थिताः समुपा
सते स्वरूपप्रत्यवमर्शलक्षणया यानिरुत्तरया भक्त्या सेवंते
॥

एवं विज्ञापकस्तरपत्नप्रा लासिकी **टीका** यान्यप्रतिपादनार्थम् ॥

ये योगिनः परया सुलक्षणया श्रद्धयाननुभूतस्यापि समाधिलक्षणाफ
लस्य संभावनया समन्विताः तथा नित्ययुक्ता नित्यमपरिच्छिन्नं काले
युक्ताः प्रत्यवमर्शनाः संतः मयीश्वरे हंता रूपत्वात् तथाविरहिते न बद्ध
रान्म वसुरिशयाने मनो मननात्मकमंतःकरणमावेश्य तत्समापन्नं कृ
त्वा मामीश्वरात्मानमुपासते ध्यायंति तदुक्तं शिवोपनिषदि स्वयाका
शेनिलीनात्तःप्रम्संस्थम्याणः अनन्येताः सुभगे परसौभाग्यमाप्नु
यादिति ते मम युक्ततमा अनायासेन निरतिशयसमाधिभाजो मता निश्चि
ताः यत्नतेंच प्रत्याहाराद्यसंस्पृष्टो विशेषोस्ति महानयम् योगिभ्यो भक्ति
भाजां यद्युप्याने पि समाहिता इति
२॥

पंचोलीटीका

द्वयोर्मध्ये सगुणोपासनस्य सुकरत्वात्तत्पक्षं स्तुवन्नाह मयीति म
यि परमेश्वरे विश्वरूपे मनआवेश्य समाधाय मां सर्वयोगेश्वराणामी
श्वरं सर्वज्ञं विमुक्तरागादिक्लेशातिमिरहार्दि ये नित्ययुक्ता मत्कर्मकृदि

गी॰ निष्ठोकोक्तमार्गेण नित्यं वर्तमानाः परया श्रद्धया आस्तिक्यबुद्ध्या उ-
टी॰ पेता युक्ता उपासते ते मे मम युक्ततमाः सर्वदा मम चित्ता मम मता अभि
द्वा॰ प्रेताः २

12

रसावीरसमिद्बोधिनी॥

तत्र प्रथमे साकारवस्तुनिष्ठाः श्रेष्ठा इत्युत्तरं श्रीभगवानुवाच
मय्यावेश्येति मयि परमेश्वरे मन आविश्य सर्वेश्वरावतारे भग
वता गुरुकर्मैवानुष्ठितं तच्चास्माकं स्वधर्म इति तत्पालनमेव
श्रेय इति परमेश्वर एव गुरुतत्त्वं वेत्तीति निश्चयेन वत्सलमनः स्व
स्वीकृत्य ये भक्ताः पूर्वोक्ता नित्ययुक्ताः सन्तो मां पर्युपासते गु
रुकर्मानुष्ठानेन सेवन्ते गुरुपरवेदवाक्यश्रद्धया परया समेता
स्ते भक्ता मे मम युक्ततमाः श्रेष्ठा मता अभिप्रीता मत्कृतकर्मव-
र्त्मानुसरणेन मे प्रिया इत्यर्थः २॥

मधुभाष्य

२॥

भाषा अनुवाद टीका

तिन दोनो के बीच मे सगुण उपासना सुख साध्य है इस हेतु से भगवान सगुण उपासक भक्त को श्रेष्ठ कहते हुये उत्तर देते हैं कि सर्वज्ञत्व आदिगुण विशिष्ट परमेश्वर स्वरूप मेरे मे मन को एकाग्रकरिके श्रद्धापूर्वक मत्प्रीत्यर्थ कर्म अनुष्ठान करते से मेरेमे निष्ठ कहे युक्त होय जो हमारी आराधना करता है सोई हमारे मत से युक्ततम कहे अति श्रेष्ठ है सो तुम तत्प्रीत्यर्थ कर्म करो २ ॥

दोहा

मामे दे मन मोहिको नित्य उपासत जोय श्रद्धापरमहि युक्त है
सो मो अतिप्रिय होय २

13

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते सर्वत्रग
मचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवं ३ ॥

शाङ्करभाष्यं ।

किमितरे प्रकृतमाना भवन्ति न किन्तु तान् प्रति यद्वक्तव्यन्तत् शृ-
णु ये तु अक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तत्वाद् शब्दगोचरमिति न निर्देष्टुं श-
क्यते अतोऽनिर्देश्यमव्यक्तं न केनापि प्रमाणेन व्यज्यत इत्यव्यक्तं प-
र्युपासते परि समन्तादुपासते उपासनं नाम यथाशास्त्रमुपास्यार्थ-
स्य विषयीकरणेन सामीप्यमुपगम्य तैलधारावत् समानप्रत्ययप्र-
वाहेन दीर्घकालं यदासनं तदुपासनमाचक्षते अक्षरस्य विशेषणमा-
ह सर्वत्रगं व्योमवद्व्यापि चिन्त्यं चाव्यक्तत्वादचिन्त्यं यद्धि करणगोच-
रं तन्मनसापि चिन्त्यं तद्विपरीतत्वादचिन्त्यमक्षरं कूटस्थं दृश्यमान-
गुणमन्तर्दोषं वस्तु कूटं कूटरूपं कूटसाक्ष्यमित्यादौ कूटशब्दः प्रसिद्धो लो-
के तथा चाविद्याद्यनेकसंसारबीजमन्तर्दोषं मायाव्याकृतादिशब्द-
वाच्यतया मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरं मम माया दु-
रत्ययेत्यादौ प्रसिद्धं यत्तत् कूटं तस्मिन् कूटे स्थितं तदध्यक्षतया
अथवा राशिरिव स्थितं कूटस्थमत एवाचलं यस्मादचलं तस्मात्
ध्रुवं नित्यमित्यर्थः ३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

वक्ष्यमाणस्तु परिहारादिसूक्तं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति किमित्यादिना
पूर्वेभ्यः फलतो विशेषार्थस्तुशब्दः अव्यक्तत्वमनिर्देश्यत्वे हेतुरि-
त्याह अव्यक्तत्वादिति यतोऽव्यक्तमतोऽनिर्देश्यमिति योजना निरुपा-
धिकेऽक्षरे कथमुपासनेति पृच्छति उपासनमिति शास्त्रतोऽक्षरं ज्ञात्वा
तदुपेयात्मत्वेनोपगम्योपासते तथैव तिष्ठन्ति सर्वान्वितैकतानम-
क्षरमात्मानमेव सदा भावयन्तोऽन्यत्तदिह विवक्षितमित्याह यथे-
ति अव्यक्तत्वमेवाचिन्त्यत्वेऽपि हेतुरित्याह यद्धीति कूटस्थशब्दस्यो-
क्तार्थत्वे वृद्धप्रयोगतः साधयति कूटरूपमिति आदिपदमनृता-
र्थं प्रकृते किन्तु दृष्टं कूटशब्दितमित्याह तथा चेति उक्तनीत्या
कूटशब्दस्यानृतार्थत्वे यदनेकस्य संसारस्य बीजन्निरूप्यमाणं ना-
नाविधदोषोपेतं तदिदं तदव्याकृतं मायां तु प्रकृतिं मम मायेत्या

श्री॰ गी॰ टी॰ द्वा॰

15

दै मायाशब्दिततया प्रसिद्धमविद्यादि तदिह कूटशब्दितमित्यर्थः न
त्वावस्थानेकेन रूपेणेत्याशङ्कायामाह तदध्यक्षतयेति कूटस्थशब्द
स्य निःक्रियत्वमर्थान्तरमाह अचलमिति सर्वमप्येतान्नामाकारविशेष
णद्वयप्रवृत्तिमाह अतएवेति ३ ॥

स्वामिकृतटीका ३

तर्हिइतरेकिंनश्रेष्ठाइत्यतआह येत्विति द्वाभ्यां येत्वक्षरंपर्युपासतेते अ
पितेपिमामेवप्राप्नुवन्तीति द्वयोरन्वयः अक्षरस्यलक्षणम् अनिर्दे
श्यंशब्देनव्यपदेष्टुमशक्यं अतोऽव्यक्तं रूपादिहीनं सर्वत्रगं सर्वव्या
पि अव्यक्तत्वादेवाचिन्त्यं कूटस्थंकूटेमायाप्रपञ्चेअधिष्ठानत्वेनस्थितं
अचलंवृद्ध्यादिरहितं अतएवध्रुवंनित्यं स्पष्टमन्यत् ३ ॥

पैशाचभाष्यम्टीका ४

येत्विति अनिर्देश्यमदर्शनादितिनिर्देष्टुमयोग्यमव्यक्तंप्रत्यक्षादि
प्रमाणैरप्रतीयमानंकूटस्थःकूटस्थवन्निश्चलमितिकूटस्थः ३ ॥

रामानुजभाष्यम्टीका ५

येत्विति येत्वक्षरंप्रत्यगात्मस्वरूपमनिर्देश्यंदेहादन्यतयादेवादिशब्दा
निर्देश्यंततएवचक्षुरादिकरणानामव्यक्तंसर्वत्रगमचिन्त्यंचदेवादिदेहेषु
वर्तमानमपितद्विसजातीयतयातेनरूपेणचिन्तयितुमनर्हं अतएव
कूटस्थंसर्वसाधारणंतत्तदेवाद्यसाधारणाकारासम्बद्धमित्यर्थः अ
परिणामित्वेनअसाधारणाकारान्नचलतिनच्यवतेइत्यचलंततएवध्रुवंनित्यं ३ ॥

अभिनवश्रीस्य ॥ परमार्थप्रपाटी ॥ तर्हीतरेकिंनश्रेष्ठाइत्याह येत्वि
ति ॥ येत्वनिर्देश्यंनिर्देष्टुमशक्यं अतएवाव्यक्तंचसर्वत्रग
व्यापकं अचिन्त्यंचिन्तयितुमशक्यं कूटेमायाप्रपञ्चे अधिष्ठानत्वेनस्थितं
अचलंवृद्ध्यादिरहितस्वरूपे ३ ॥

वनमाली टीका ६

भक्तानामतिशयेनयुक्तत्वंव्यक्तमहायोगयोगेनोपासकाःप्रस्तौति येत्विति
द्वाभ्यां एतद्वैतदक्षरंगार्गिब्राह्मणाअभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वम
दीर्घमलोहितमित्यादिश्रुत्युक्तंप्राकृतस्थौल्यादिस्वभावरहितमक्षरंसा
कल्येननिर्देष्टानर्हत्वादनिर्देश्यंप्रसादंविनावक्त्राद्यगोचरत्वादव्यक्तं
सर्वत्रगंसर्वव्यापकं अचिन्त्यंतर्काविषयानन्ताघटघटनापटीयःसाम
र्थ्यं कूटस्थंकूटवन्निर्विकारमचलंपरिणामशून्यं अतएवसदैकाकार

रूपं ध्रुवमित्येवमादिस्वामीष्टगुणालयं मामुपासते तेह्येयोगिनस्ते प्रा
प्नुवंति मामेवेत्युत्तरेणान्वयः भक्तिमार्गानुवर्तिना जडइंयदयादिक
टेवादयोनंतगुणा भक्तिवर्द्धकत्वाडुपास्यास्ते यास्वते प्रागसकृदुक्त
त्वाद्गावनेहमोक्ताः अक्षरयोगिनामहन्निकेकर्तृविन्नप्रकृतितः
पुरुषं विवेकं च प्रहृतानां अक्षरत्वानिर्देश्यत्वादयो गुणास्तुध्येयतया
ध्येयभक्तिवर्द्धका अपि चिंत्याएव नतु ध्येयतयातोक्षरत्वादयएव यो
गिनो भगवतोक्ताः यथाभिमतध्यानाद्वायदेवाभिमतं तं देवं ध्यायेत्
न तत्र लब्धस्थितिकमन्यत्रापि स्थितियदेलभत इति योगशास्त्रभाष्योक्ते
रितिभावः ३ ॥

कुसमवैजयन्ती टीका ४

ननु यद्येवं तर्हि मं प्रत्यगात्मानमुपासते तेषां का गतिरित्याशंक्य तेऽ
पि मामेव प्राप्नुवंति नात्र संदेहः किंत्वधिकतरक्लेशादेवेत्याह त्रिभिः
ये त्व[क्ष]रमिति ये त्वक्षरं प्रत्यगात्मानमेवं पर्युपासते तेषामधि
कतरक्लेशो भवतीति तृतीयेनान्वयः अक्षरं विशिनष्टि अनिर्देश्यं दे
हेंद्रियादिजडवर्गेभ्यो विलक्षणत्वादेवमामवादिशब्दैर्निर्देष्टुमश
क्यं यतोऽव्यक्तं चक्षुरादिकरणागोचरं सर्वत्रगं प्रमाणरूपत्वेपि स्वाभा
विकेन स्वकीयविभुत्वान्नगुणेन देहेंद्रियादिजडवर्गव्यापनस्वभा
वेप्यचिंत्यं सहृद्रहितेन तर्केरहितेन लक्षयितुमपि तमशक्यं नेंद्रियाणि
नानुमानानीति श्रुतेः कूटस्थं कूटे देहादिजडसमूहे सद्विसजातीय
तयास्वेनैव ज्ञात्रभिन्नज्ञानस्वरूपेण तिष्ठतीति कूटस्थं देवादिदेह
प्रवर्तमानमपि तत्र हि लक्षणतयानंतदाकारासंबद्धमित्यर्थः के
चित्तु कूटं मिथ्याभूतमज्ञानं तत्कार्यं वा तस्याधिष्ठानतया तिष्ठतीति
कूटस्थमज्ञानतत्कार्याधिष्ठानमित्येतस्य व्याख्यां कुर्वंति तन्न तन्मते मिथ्या
भूताज्ञानस्याधिष्ठेयत्वासंभवात् तथाहि अधिष्ठानभूतेज्ञानस्वरू
पे ब्रह्मस्वरूपज्ञानस्य प्रचंडमार्तंडेंधकारस्येव स्थितिर्न संभवति विरो
धित्वान्नच वह्निविषयं ज्ञानमेव विरोधि नतु स्वरूपविषयमिति वा
च्यं तन्मतेहनेरेव मिथ्यात्वात्तद्विषयज्ञानस्य कथनमप्यसंभवादि
त्यलं कुतर्कनिरासेः अचलं परिणामशून्यत्वेन स्वासाधारणत्वात्रभि
न्नाहमर्थज्ञानाणुस्वरूपान्नचलतीति नव्यवृत्तेऽप्यचलं अत एव ध्रुवं प
रमात्मा सत्वान्नित्यम् ३ ॥

15

निर्गुणब्रह्मविदस्तेषांसगुणब्रह्मविदांकोतिशयोयेनतएवयुक्ततम
त्वाभिमताःइत्यपेक्षायांनमेवातिशयंवक्तुंतन्निरूपकान्निर्गुणब्रह्म
विदःप्रस्तौतिद्वाभ्यां येत्वक्षरमुपासतेतेपिमामेवप्राप्नुवंतीतिद्वि
तीयश्लोकगतेनान्वयः सर्वेभ्योविलक्षणद्योतनार्थस्तुशब्दः अक्षरमिति
विशेष्यंब्रह्मवाचकंबीजाक्षरमिह तस्यसमर्थनायसप्तविशेष
णानि अनिर्देश्यंशब्देनव्यपदेष्टुमशक्यं यतःअव्यक्तंशब्दप्रवृत्तिनि
मित्तैर्जातिगुणक्रियासंबंधैःरहितं जातिगुणक्रियासंबंधेवारूढि
रूढिशब्दप्रवृत्तेर्निर्विशेषेब्रह्मण्ययोगात् कुतोजात्यादिराहित्यमत
आहसर्वत्रगं सर्वव्यापिसर्वकारणमतोजात्यादिशून्यंपरिच्छिन्नस्य
कार्यस्यैवजात्यादियोगदर्शनात् आकाशादीनामपिकार्यत्वाभ्युपग
माच्च अतएवाचिंत्यंशब्दवृत्तेरिवमनोवृत्तेरपिनविषयःतस्यापिप
रिच्छिन्नविषयत्वात् यतोवाचोनिवर्ततेअप्राप्यमनसासहेतिश्रुतेः
नहिकथंतत्त्वौपनिषदंपुरुषंपृच्छामीतिदृष्टत्वेनचश्रुत्याब्रह्मेतिव
श्रुतेःशास्त्रयोनित्वादितिसूत्रेचउच्यते अविद्याकल्पितसंबंधेनशा
ब्दजन्यायांबुद्धिवृत्तौचरमायांपरमानंदबोधरूपेशुद्धेब्रह्मणिप्रति
बिंबितेअविद्यातत्कार्ययोःकल्पितयोर्निवृत्त्युपपत्तेःउपचारेणवि
षयत्वाभिधानात् अतस्तत्रकल्पितमविद्यासंबंधंप्रतिपादयितुमा
हकूटस्थं यत्मिथ्याभूतंसत्यतयाप्रतीयतेतत्कूटमितिलोकेउच्यते
यथाकूटकार्षापणःकूटसाक्षित्वमित्यादौ अज्ञानमपिमायाख्यंसह
कार्यप्रपंचेनमिथ्याभूतमपिलौकिकैःसत्यतयाप्रतीयमानंकूटंत
स्मिन्नध्यासिकेनसंबंधेनाधिष्ठानतयातिष्ठतीतिकूटस्थमज्ञान
तत्कार्याधिष्ठानमित्यर्थः एतेनसर्वानुपपत्तिपरिहारःकृतः अतए
वसर्वविकाराणामविद्याकल्पितत्वात्तदधिष्ठानेनास्तिचैतन्येनिर्वि
कारमित्याह अचलंचलनंविकारःतद्रहितमचलत्वादेवध्रुवंअप
रिणामिनित्यं एतादृशंब्रह्मयेमापर्युपासते श्रवणेनप्रमाण
गतामसंभावनामपोह्यमनननेनचप्रमेयगतां अनेनतरंविपरीतभा
वनांनिहत्यनिध्यायेतिविजातीयप्रत्ययतिरस्कारेणतैलधारावद
विच्छिन्नसमानप्रत्ययप्रवाहेणनिदिध्यासनसंज्ञकेनध्यानेनविष
यीकुर्वंतीत्यर्थः [illegible]
[illegible] ३॥

द्वितीयश्लोकेन्नदानस्यवक्ष्यमाणत्वादधुना नास्तिब्रह्मव्यतिरिक्ते
त्याहश्रीमद्रमापतिः येत्वक्षरंनिर्विशेषंमांनिर्गुणमुपासते
मामेवप्राप्नुवंतीतिद्वितीयेनान्वयोप्यपि वैलक्षण्यंचसर्वैर्ध
र्मशब्दैर्नाक्षरसूच्यते अनिर्देश्यमशक्यंयद्व्यपदेष्टुंगिरान्तरं ३
यतोव्यक्तंगिरांहत्तिर्हेतवजातिगुणोक्तितो गुणजातिक्रियायो
गंहारीकृत्यगिरांयतः अक्षरंनिर्विशेषंतन्नास्तितेषामभा
वतः कुतोजात्यादिराहित्यमित्यत्राहरमापतिः सर्वत्रगो॰
यतोव्यापिसर्वकारणमद्वयं परिच्छिन्नस्यकार्यस्यजात्यादे
र्योगदर्शनात् अपरिच्छिन्नविज्ञानोनास्तितद्योगइत्यतः
अचिंत्येनमनोहत्तेरप्यगोचरमक्षरं ७ मायातत्कार्यरूपे
यत्कूटेधिष्ठानभावतः तिष्ठत्याध्यासिकेनैवसंबंधेनावि
कारिच ८ कूटस्थत्वेनसर्वेषांदोषाणांवारणंकृतं अतो॰

॥ ॥

श्री॰
गी॰ टी॰
हा॰

16

मायाविकाराणामधिष्ठानतयाचले ४ अतएवकूटवन्नित्ये
परिणामविवर्जिते शुद्धमेतादृशंब्रह्मवेदांतश्रवणादिभिः
५ उपास्यार्थंयथाशास्त्रंविषयीकृत्यसेवते तत्प्रत्ययसं
तत्यातैलधारावदासते ॥ यदस्योपासनंतेननिदिध्यास
नसंज्ञिना साक्षात्कुर्वंतिमांप्रत्यगभिन्नंविद्वनेसखे ॥ ३

॥ ॥

एवमुपासकोऽस्त्वात्वा अव्यक्तविदं ज्ञानिनां दौर्लभ्यं श्लोकत्रयेणाह
येत्विति तुशब्दः सगुणाद्वैलक्षण्यार्थः अक्षरं एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्रा
ह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमित्यादिश्रुतौ सर्वधर्म
शून्यं निरूपितं अतएवानिर्देश्यं निर्देष्टुमशक्यं वाचा अव्यक्तं च वा
ङ्मनसगोचरत्वाद्दुर्ज्ञेयं विषयश्चेत्यर्थः तथा च श्रुतिः यतो वाचो निव
र्तन्ते अप्राप्य मनसा सह इति ब्रह्मणो वाङ्मनसातीतत्वं दर्शयति प
र्युपासते सर्वप्रकारेणोपासते उपासनमिह आत्मनात्मदर्शनमेव
यथोक्तं स्वेनात्मादर्शनेनैव परात्मानमुपास्महे इति ननु तस्यैवं
विधस्य शून्यकल्पस्य सत्त्वे किं मानमत आह सर्वत्रगमिति सत्ता
रूपेण स्फुरणरूपेण च सर्वत्र गतं यत्सत्तया सर्वं सत्तावद्भवति क
येन स्फुरत्त्वं वाच्यमिति भावः नन्वेवं तार्किकाभिमतं सत्तासामान्य
मेवैकं स्यात् तद्धि घटः सन् पटः सन्निति सर्वत्रानुगतं दृश्यते इत्या
शंक्याह अचिन्त्यमिति सत्तासामान्यं हि प्रत्यक्षं तदपि ब्रह्मसत्तानु
वेधेनैवात्मानं लभते न स्वतः सिद्धं सामान्यं सत् जातिः सती घटत्व
सदिति प्रत्ययात् सामान्यस्य सदिति प्रत्ययागोचरत्वेन तस्यासत्त्वा
त्पदार्थत्वमेव न स्यात् तस्मात्सर्वाधिष्ठानभूतं ब्रह्मरूपादिही
नत्वाच्चिन्तयितुमशक्यं हरेतस्य सर्वगतत्वेन प्रत्यक्षागोचरत्वमि
त्यर्थः ननु सत्सदिति प्रत्ययस्यान्यथाप्युपपत्तेः सत्तासामान्यवा
दिनैव प्रतीतेनाधिष्ठानभूतं ब्रह्म न साधयितुं शक्यमत आह कूट
स्थमिति वस्तुतोऽसदपि सदिवावभासमानं कूटं यथा कूटकार्षाप
णं कूटतुलेति तद्वत्कूटः अहंकारः प्रतीत्यभेदेन भासमानत्वे सति
कादाचित्कत्वाद्योऽयमुदभेदेन कदाचिज्जागर्ति स तत्र मिथ्याकल्पितो य
था रज्जूरगस्तथा वायमहंकारो मिथ्यात्वात्कूटं तत्र तिष्ठति
तद्भासकत्वेनेति कूटस्थं चैतन्यं अहमनुभवे हि अहंकारो दृश्य
तया भाति तद्भासकं च चैतन्यं ततोऽन्यत् यथा घटभासको दीपो घटा
दन्यस्तद्वत् एतेन नित्यापरोक्षत्वं ब्रह्मणः साधितं नन्वहमनुभ
व एवात्मविषयोऽन्तोऽहमर्थ एवात्मा न ततोऽन्य आत्मास्तीत्याशंक्या
ह अचलमिति अहमर्थो हि सुखी दुःखी परिणाम्याविर्भावतिरो

श्री॰
गी॰ टी॰
हा॰

17

भावशीलश्चातश्चंचलः आत्मा तु न तथा तस्य तथात्वे ऽनिर्मोक्षापत्तेः
वृत्तौ क्षयवत् दुःखादिधर्मिण आत्यंतिकदुःखनाशस्य मोक्षस्य धर्मिना
शमंतरेणासंभवात् घटेयावद्रूपनाशादर्शनात् आत्मनस्तिरोभा
वे च जगदांध्यप्रसंगेन सुषुप्तावपि तदभावस्यावाक्षानसाक्षित्वेनाविमृ
तस्वरूप एवात्मास्ति अन्यथाहमेतावंतं कालं सुखमस्वाप्समिति प
रामर्शायोगात् ननु सुषुप्तौ मनस्यप्यात्मा न प्रकाशेत तत्प्रकाशकस्य
मनःसंयोगस्याभावात् कर्त्ता वा ध्रियमाणो हि करणे क्रियां साधयति
न च सुषुप्तौ करणव्यापारोस्ति तस्मान्मनसो वा सत्त्वे वात्मा सुषुप्तौ ज्ञाना
दि गुणहीनोऽप्रकाशमानोऽसत्त्वेनाशंक्याह ध्रुवमिति ननु आत्मा किंस
ता मात्रेण यस्कांतवत् करणानि प्रवर्त्तयति उत व्यापारविशिष्टः सन् ना
द्यः इष्टापत्तेः त्वन्मते च आत्मनः कर्त्तृत्वासिद्धेः नांत्यः अनित्यत्वापत्तेः
व्यापारो हि स्पंदः स च परिच्छिन्नस्यैवोपपद्यते न विभोः विभुत्वहाने चा
नभ्युपगमात् मध्यमपरिमाणत्वे च घटादिवदनित्यतापत्तिः नस्मा
त्सुवेत्र उच्यते न स्वभावमत्तरामित्यर्थः ३ ॥

आनंदीटीका स्पष्टार्थम् ३ अत एवाव्यक्तोपासने
ऽप्युत्कर्षमाह ॥

रामकंठीटीका

+ ये त्विति पुनर्योगिनः इंद्रियग्राममवाह्याभ्यंतरेंद्रियसमूहं संनियम्य सम्य
गुपरमय्य तया नियम्य सर्वविषयेभ्यः प्रतिषिध्य मामुपासते कीदृशम
क्षरमव्यक्तं च प्राग्व्याख्यातस्वरूपम् अत एवानिर्देश्यमिदंतावसेयत्वम
लक्षणं वेद्यभावविलक्षणत्वात् अनिर्देश्यमशक्यं वाक्यशातीतं तथा सर्वत्र
गं सर्वव्याप्यावस्थितम् अप्यचिंत्यं बुद्धिगोचरातीतं तथा परमार्थनित्या
त्वात् कूटस्थं निरूपमत्वाविनश्वरैकस्वभावनिष्ठम् अत एवाचलम् एवं
नाशं यद्यपि एतं व्यादिकूटस्थपदार्थवच्चलत्वलक्षणोपलक्षितेनात्मना
भावलक्षणेन वा नाशेन कदाचित्संयुज्यते ३ ॥ ॥ ॥ ॥

+ तदेवं कर्मयोगितामेव यो
गवित्तमत्वेन श्रायोनेन प्रति
पादितो योगं तरोपायानां
मायासाभ्युपगमपूर्वं उत्क
र्षत्वादिति प्रतिपादनेनावर
त्वमेव प्रतिपादयितुमा
ह ॥

नावरत्वं प्रतिपादयति ॥ लासिकी
स्पष्टार्थम् ३ ॥ [illegible]टीका ॥ अन्यतरपक्षस्य प्रयासबाहुल्ये
अस्यान्तिम श्लोके

पंचोलीटीका

तर्हि निर्गुणोपासकाः किं न श्रेष्ठा इत्यत आह ये त्विति द्वाभ्यां तु श
ब्दः यत्इदं इंद्रियग्रामं इंद्रियसमुदायमुपसंहृत्य सर्वत्र सर्वस्मिन्काले
इष्टानिष्टप्राप्तौ समबुद्धयः संतः अनिर्देश्यम् अशब्दगोचरमव्यक्तं प्र
माणागोचरं सर्वत्रगं व्योमवत् व्यापकं सर्वव्यापिनम् अचिंत्यमव्यक्तं मामे

वकूटस्थं कूटायां सत्यां अंतःसंसारदोषवत्यां वहिर्गुणवदाभासमा
नायामविद्यायां स्थितं अथवा कूटमिव राशिरिव स्थितं अतएवाचलं
वलनवर्जितं ध्रुवं नित्यमक्षरं ब्रह्मोपासते पर्युपासनं कुर्वते ३

रणवीरसमिद्धोधिनी॥

पूर्वेषामतिप्रायं वक्तुमितरान्स्तौति द्वाभ्यां ये अक्षरमुपास
ते तेपि मामेव प्राप्नुवंतीति द्वितीयश्लोकेनान्वयः तमाहुः पूर्व
श्लोके लक्षणप्रोतनार्थः ये त्वक्षरं निर्गुणं ब्रह्म तस्य विशेषणा
न्याह अनिर्देश्यमिति निर्देष्टुं शक्यते अत्यनिर्देश्यं यतस्तदव्यक्तं
शब्दप्रवृत्तिनिमित्तजातिगुणक्रियासंबंधरहितं जात्यादिराहि
त्यमेवाह विशेषणैः सर्वत्रगमिति सर्वव्यापि अतो जात्यादिसन्वं
परिच्छिन्नस्यैव कार्यस्य जात्यादियोगात् अतएवाचिंत्यं बाह्यकरण
गोचरं तन्मनसापि चिन्त्यंत हि परीतत्वादचिंत्यं कूटस्थमिति दृ
श्यमानगुणमंतर्दोषवत्कूटं यथा कूटकार्षापणः कूटसा
क्षित्वमिति तथा चाज्ञानमपि मायाख्यं सत्कार्यप्रपंचेन मि
थ्याभूतमपि लौकिकानां सत्यायमाने कूटं तस्मिन्नाध्यासिकेन
संबंधेनाधिष्ठानतया तिष्ठतीति कूटस्थमज्ञानतत्कार्याधिष्ठान
मित्यर्थः ३॥

मधुभाष्य

येत्वित्यादिना प्रतिनिर्देश्यत्वं चोक्तं भगवते माधुस्याः प्रश्नकर्त्री
इमिर्देश्यादिति केषांचिन्निश्चय इति ईश्वरस्तदेवमाहेनोक्तः
दैवमन्येपरेऽन्यत्र उक्तं च सामवेदे कार्षायणश्रुतौ नासदासी
न्नोसदासीत्तदानीमिति नमरूभूतं नोपमं तनदासीदित्यादृश्य
तमआसीत्तमसा गूढमग्रे इति तमोऽव्यक्तमजरमनिर्देश्य
मेषामेव प्रकृतिरिति सर्वेशा चिंत्यादिलक्षणवसा तथा
हिमोक्तयंमे नमायगागणाप्रयादजरादतींद्रियादयासाद

18

संभवतः असत्यादहिंसालक्षणाद्वितीयप्रवृत्तियोषादवेगाद
क्षमादमनादज्ञानादमूर्तितः सर्वस्याः सर्वकर्तुः शाश्वततमस
इति आसीदितितमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणं अप्रतर्क्यमविज्ञे
यं प्रसुप्तमिवसर्वतः इति वामने कूटस्थोऽक्षर इति वदंति कूटे
आकाशे स्थिता कूटस्था आकाशे संस्थिता वेषा ततः कूटस्थि
तामतेति ऋग्वेदखिलेषु सा सर्वगा निश्चला लोकयोनिः सा वा
त्वरा विरजस्केति सामवेदे गौतमशाखायां कथं तद्विवक्षया
मकान्तामृततमनवमित्यत आह ३॥

भाषा अनुवाद टीका

और अक्षर ब्रह्मका लक्षण स्वरूप कहते हैं कि ब्रह्म अनिर्देश्य अर्था
त् यह है ऐसा है इस कहनेके अयोग्य है क्यों कि अव्यक्त कहे रू
पादि रहित है औ सर्व व्यापी तथा निराकार हेतुसे अचिन्त्य औ कू
टस्थ अर्थात् कूट जो माया प्रपञ्च ब्रह्माण्ड तिसका अधिष्ठान क
हे आश्रय रूप स्थित है और अचलकहे व्यापार रहित तथा ध्रुव
कहे अचल नित्य हानि वृद्धि शून्य है तिन चारि के श्लोक का अर्थ ए
क साथ है ३ ॥

दोहा

अक्षर अलख अव्यक्तजो ताकों भजहिजोय सर्वग अचिंतअच
लध्रुव कूटस्थजो होय ३॥

19

संनियम्येंद्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ते प्राप्नु
वंति मामेव सर्वभूतहिते रताः ४ ॥

शांकरभाष्यं

संनियम्येति संनियम्य सम्यक् नियम्य संहृत्य इंद्रियग्रामं
इंद्रियसमुदायं सर्वत्र सर्वस्मिन्काले समबुद्धयः समा तु
ल्या बुद्धिर्येषामिष्टानिष्टप्राप्तौ ते समबुद्धयः ते य एवंवि
धाः ते प्राप्नुवंति मामेव सर्वभूतहिते रताः न तेषां वक्त
व्यं किंचित् मां ते प्राप्नुवंति इति ज्ञानी त्वात्मैव मे मतमि
त्युक्तत्वात् न हि भगवत्स्वरूपाणां सतां युक्ततमत्वमयुक्त
तमत्वं वा वाच्यं ४

आनन्दगिरिकृतटीका

कथमक्षरमुपासते तदुपासनेन वा किं स्यादिति तत्राह
संनियम्येति तत्राह हर्षविषादरागद्वेषादिरहिता सम्य॰
क्ज्ञानेनाज्ञानस्यापनीतत्वात् परमपरापेक्षयोरसम्भ
वमिव वदन्निवाह ते य इति सर्वेभ्यो भूतेभ्यो हितमेव चि
न्तयन्तस्तदेवाचरन्ति ज्ञानवतो यथाज्ञानम्भगवत्॰
प्राप्तेरर्थे सिद्धत्वादनुवादमात्रमित्याह न त्विति ज्ञा॰
निनो भगवत्प्राप्तिः सिद्धेत्यत्र प्रमाणमाह ज्ञानी॰
त्विति ज्ञानवतां भगवत्प्राप्तौ तत एव युक्ततमा वक्तव्याः कथं
सगुणब्रह्मोपासकान् युक्ततमानुक्तवानसीत्याशंक्या॰
ह नहीति ४ ॥

स्वामिकृतटीका

नन्वेवं तेपि मामेव प्राप्नुवंतीति तर्हीतरेषां युक्ततमत्वं कु
तः इत्यपेक्षायां क्लेशाक्लेशकृतं विशेषमाह ४ ॥

पिशाचभाषाटी॰ स्पष्टार्थम् ४ ॥

श्री॰
गी॰ टी॰
द्वा॰

20

रामानुजभाष्य

सन्नियम्येति सन्नियम्येंद्रियग्रामंसर्वेभ्यः स्वव्यापारेभ्यःस॰
म्यक्नियम्य सर्वत्रसमबुद्धयः सर्वत्रदेवादिविषमाकारेष्व
वस्थितेष्वात्मसुज्ञानैकाकारतयासमबुद्धयः ततएवस॰
र्वभूतहितेरताः सर्वभूताहितत्वमात्मनोदेवादिविषमा
काराभिमाननिमित्तंयएवमक्षरमुपासते तेपिमांप्राप्नुवंत्ये
व मत्समानाकारमसंसारिणमात्मानंप्राप्नुवंत्येवेत्यर्थः
ममसाधर्म्यमागताइतिवक्ष्यते श्रुत्यंतेचनिरंजनःपरम
साम्यमुपैतीति तथाक्षरशब्दनिर्दिष्टात् कूटस्थादन्य
त्वंपरस्यब्रह्मणोवक्ष्यते कूटस्थोक्षरउच्यते उत्तमःपुरुष
स्त्वन्यइतिअक्षरविद्यायांतु अक्षरशब्दनिर्दिष्टंपरमेव॰
ब्रह्मभूतयोनित्वादेव ४ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

येत्वक्षरंब्रह्मोपासते आत्मानंसर्वत्रगमित्यादिभिर्विशेषणै
रात्मनःसर्वेश्वरधर्मानारोप्यते अतोब्रह्मोपासका अपि
मामेवप्राप्नुवंति तथाप्यधिकतरस्तेषांक्लेशः आत्म
निकिलाप्रहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकारोपंविधायपश्चा
त्तमेवोपासतइतिस्वतःसिद्धगुणग्रामगरिमणीश्वरेयः
त्वमाध्येस्थितेपिद्विगुणमायासंविदेति ४ ॥

परमार्थप्रपाटीका ॥

सर्वत्रसमदर्शिनःपुरुषाः इंद्रियग्रामंसन्नियम्य पर्युपा
सते तेमामेवप्राप्नुवंति उभयोःफलेविसंवादोनास्तीत्यर्थः ४

वनमालीटीका

एतेषां यमनियमादिसाधनान्यमेव दर्शयति संनियम्येति
इंद्रियग्राममिंद्रियसमूहं विषयेभ्यो निवर्त्य सर्वत्र समबु
द्धयः सर्वभूतेषु रागद्वेषरहिताः इंद्रियदेवाबाह्येंद्रिया
णां तदिंद्रियस्य मनसोपि ग्रहणं तन्नियमनेच समाधि तेन
योगेन भवतीति संनियम्येत्यनेन समाधितो योगीभिप्रेत
इति सूचितं सर्वभूतहितेरताः सर्वभूतानां निरुपाधि
कोपकारे रताः ते मां प्राप्नुवंत्येव व्याख्यातरे चाक्षरत्वादयो
धर्माश्चिन्त्यहतो जीवेपि च संतीति तदुपासका अपि मां
प्राप्नुवंत्येवेत्यर्थः ४॥

उत्तमवैजयन्ती टीका

तस्मिन्नक्षरोपासने को वा विधिरित्यपेक्षायामाह संनिय
म्येति इंद्रियग्रामं श्रोत्रादिकरणसमूहं शब्दादिविषयसं
चारेभ्यस्तद्व्यापारेभ्यस्संनियम्य प्रत्याहृत्य एतेन शमदमा
दिसाधनसम्पत्तिरुक्ता ननु विषयभोगवासनायां सत्या
मिंद्रियाणां ततो निवृत्तिः कथं स्यादिति चेत्तत्राह सर्व
त्र समबुद्धयः सर्वत्र सुहृन्मित्राद्युदासीनादिषु समबु
द्धयस्तुल्यदृष्टयः यद्वा सर्वत्र देवमानवादि विषमा
कारेष्ववस्थितेष्वात्मसु ज्ञानैकाकारतया तुल्यदृष्टयः
यद्वा सर्वत्र चिदचिद्वस्तुषु स्थिते ब्रह्मणि बुद्धिर्मतिर्येषां
ते ब्रह्माधिष्ठानतया तेषु द्वेषरहिताः अत एव सर्वभूत
हितेरताः सर्वेषां भूतानां प्राणिनां हिते च उपकारे रताः
सर्वेषां शं भूयादित्यनवरतसंकल्पवंतः एवं स्वात्मना
नात्मकृतिपूर्विकायां मदर्पितकर्मलक्षणायां मम भक्तौ

गी. येप्रवर्तंतेतेपिमांपरमेश्वरंप्राप्नुवंत्येदमत्समानाकारम
टी. संसारिणमात्मानंप्राप्नुवंत्येवात्रनास्तिसंशयइत्यर्थः निरं
द्वा. जनःपरमंसाम्यमुपैतीतिश्रुतेः ममसाधर्म्यमागताइतिव
त्यते नन्वक्षरशब्दनिर्दिष्टंपरंब्रह्मत्वंजीवात्मानंकथंव
दसीतिचेत्सत्यंअक्षरविद्यायां यदक्षरशब्दनिर्दिष्टंतत्प
रंब्रह्मैव अत्रतुअक्षरशब्दनिर्दिष्टात्कूटस्थात्परस्यब्र
ह्मणोऽन्यत्वमत्रैववक्ष्यते द्वाविमौपुरुषौलोकेक्षरश्चा
क्षरएवच क्षरःसर्वाणिभूतानिकूटस्थोक्षरउच्यते उ
त्तमःपुरुषस्त्वन्यःपरमात्मेत्युदाहृतइत्यादिना ४ ॥

मधुसूदनी टीका

कथंपुनर्विषयेंद्रियसंयोगेसतिविजातीयप्रत्ययति
रस्कारःप्रतआह सन्नियम्यस्वविषयेभ्यउपसंहृत्यइंद्रि
यग्रामंकरणसमुदायं एतेनशमदमादिसंपत्तिरुक्ता
विषयभोगवासनायांसत्यांकुतःइंद्रियाणांनतोनिवृ
त्तिस्तत्राह सर्वत्रविषयेसमातुल्याहर्षविषादाभ्यां

रागद्वेषाभ्यां

चरहि

ताम

निये ॥

यां सम्यग्ज्ञानेनतत्कारणस्याज्ञानस्यापनीतत्वाद्विषयेषुदोषद॰
र्शनाभ्यासेनस्पृहायानिरस्तत्वाच्च तेसर्वत्रसमबुद्धयः एतेनव॰
शीकारसंज्ञंवैराग्यमुक्तं अतएवसर्वत्रात्मदृष्ट्याहिंसाकारणाद्दे
षरहितत्वात्सर्वभूतहितेरतः अभयंसर्वभूतेभ्योमत्तःस्वाहेतिम
न्त्रेणदत्तसर्वभूताभयदक्षिणाःकृतसंन्यासइतियावत् अभयंस
र्वभूतेभ्योदत्त्वासंन्यासमाचरेदितिस्मृतेः एवंविधाःसर्वसाधनसं
सत्तः पन्नाःस्वयंब्रह्मभूताःनिर्विचिकित्सेनसाक्षात्कारेणसर्वसाधनफ
लभूतेनमामक्षरंब्रह्मैवतेप्राप्नुवंतिएवंमपिमद्रूपाएवसंतोअ
विद्यानिवृत्त्यामद्रूपाएवतिष्ठन्तीत्यर्थः ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येतिब्रह्म
वेदब्रह्मैवभवतीत्यादिश्रुतिभ्यः इहापिचज्ञानीत्वात्मैवमेमतमि
त्युक्तं [illegible] ४ ॥

सदानंदी टीका ॥

विषयेंद्रियसंयोगेसतिविक्षेपकारणे कथंपुनर्विजातीयप्रत्य॰
यानांतिरस्कृतिः १ अतआहेंद्रियग्राममुपसंहृत्यसर्वतः उक्ता
शमादिसंपत्तिरेतेनसुविपश्चिता २ सतिभोगाभिलाषस्यादिं
द्रियाणांनसंयमः अतः सर्वत्रभोगेष्वत्यायेषांमतिःसदा ३
न् तुल्याहर्षविषादाभ्यांरागद्वेषोज्झितामतिः सम्यग्ज्ञानेनतद्धेतोर ग
ज्ञानस्यविनाशनात् ४ विषयेष्वप्यरम्यत्वदोषदृष्टेर्वलात्स्वयं
अभिलाषनिवृत्तेःस्यादिंद्रियाणांसुसंयमः ५ एतेनैववशीकार
संज्ञेवैराग्यमीरितं अतएवात्मदृष्ट्यैतेहिंसाकारणवर्जिताः ६
सर्वदासर्वभूतानांहितएवरताबुधाः अभयंसर्वभूतेभ्योमत्तःस्वा
हेतिमंत्रतः दत्तायैःसर्वभूतेभ्योप्यभयात्मकदक्षिणा एतेनकृत
संन्यासाःस्मृतौसिद्धाःप्रकीर्तिताः अभयंसर्वभूतेभ्योदत्वासंन्या
समाचरेत् सर्वसाधनसंपन्नाःसंतएवंविधाजनाःब्रह्मभूताःस्व
यंसाक्षात्कारेणफलरूपिणा मामक्षरंपरंब्रह्मप्रत्यक्षमेवाप्नुवंति
ते ९ प्रागपिस्वात्मभूतामविद्याहान्याद्वयमयि तिष्ठंतीत्याशयो
विस्मोःश्रीमद्भगवतोहरेः ११ ४ ॥

नीलकंठी १२

एवंविधमक्षरंकथमुपासनीयमित्यतआह संनियम्येति सर्वं

त्रकालेसर्वदा एतेनध्यानस्यनैरंतर्यमुक्तं इंद्रियग्रामंसमनस्कानी
न्द्रियाणिसंनियम्यएकीभावेनात्मनिवशीकृत्वा स्वकारणेप्रविला
प्येत्यर्थः समाधेश्चाचल्यहीनाबुद्धिर्येषांतेसमबुद्धयोयेभवंतितेपि
मामेवनिर्विकल्पंपरंब्रह्मपराकाष्ठांप्राप्नुवंति श्रुतिश्च यदापंचा
वतिष्ठंतेज्ञानानिमनसासह बुद्धिश्चनविचेष्टतितामाहुःपरमां
गतिमिति सर्वभूतहितेरताइत्यनेनसर्वभूताभयदानेनसंन्या
सोपिध्यानोगामितिविधीयते ४ ॥

आनंदीटीका

अचिंत्यमनामयस्थूलमह्रस्वमदीर्घमित्यादिश्रुतिप्रतिषिद्धरूपादि
कम् सर्वत्रकार्यकारणात्मिके सर्वस्मिन्वस्तुनिसत्तामात्रसदात्मैक्य
दर्शनान्निर्विशेषाबुद्धिर्येषाम् अतएवसर्वभूतेरताः इंद्रियग्रामंसं
नियम्यसमाहितचित्ताः येमामव्यक्तंनिराकारंभजंतेतेपिमामेव
प्राप्नुवंतिनतत्राप्युपर्यायोवाभूमिकायांतिष्ठंतीत्यर्थः ४ ॥

रामकंठीटीका

कीदृशाः संतएवंविधंमामुपासतेसर्वत्रसमबुद्धयः सर्वस्मिन्व
स्तुनिसत्त्वरूपैकदर्शित्वात्समानिर्विशेषाबुद्धिर्येषांतेतथोक्ताः
समबुद्धित्वादेवसर्वभूतानामेवहितेरताः सर्वस्यात्मत्वेनप्रतिप
न्नेनक्वचिद्द्वेषरोषकालुष्यमनुभवंतोनेनविशेषणद्वयेनविनास्य
समाधेरनिष्पत्तिःप्रतिपादिता नहिसर्वसाम्यदर्शनमृतेरूढोयो
गीनिष्पन्नः इत्युच्यते एवंविधायोगिनोयेमामुपासतेतेसत्यमा
मेवप्राप्नुवंतियथोक्तयेतिकर्तव्यतयानिष्पन्नसमाधीनामत्स्वरू
पसमापत्तिरेवसमाधिफलंतेषांनान्यत[illegible] ४ ॥ ॥

लाक्षिकी [illegible]टीका

तः एतांतरेयेयोगिनः सर्वभूतहितेरतामैत्र्यादिसंस्कारयुक्ताः सर्वत्र
देहेसमानिर्विशेषाबुद्धिरात्मविषयोबोधःयेषांतेईदृशाःसंतः इंद्रिय
ग्रामंबाह्याभ्यंतरंकरणवर्गंसंनियम्यसम्यक्निरुध्य समाधिकाली
नमक्षरमात्मनःस्वरूपासंवलनेनपश्यंत्यविषयंपर्युपासतेध्यायंति
तथावोपरिदृशिवोपनिषदि सर्वदेहेविन्मयंहिजगदात्मभावये
त एवापिनिर्विकल्पेनमनसापरमात्मवइति कीदृशंतमनिर्देश्यंवे।

स्वर्यानिर्देश्यमशक्यम् ऊतोव्यक्तं स्फुटमनाभासमानम् तथासर्वत्र
गं सर्वैर्देहं व्याप्यतिष्ठन्तमपि अचिंत्यचिंतयितमशक्यमप्यमागोचरं
अतःकूटस्थंमायातितयावस्थितम् अचलं स्वरूपपरीहानिरहितम् ध्रुव
मपरिणामिनित्यंतेचमामेवप्राप्नुवंति ४

पंचोलीटीका

संनियम्येति संनियम्यइंद्रियग्राममिंद्रियसमुदायंसंनियम्यउपसंनि
यम्यउपसंहृत्यसर्वत्रसमबुद्धयः सर्वस्मिन्कालेइष्टानिष्टप्राप्तौसम
बुद्धयः संतःमामुपासतेयेसर्वभूतहितेरताः मामेवप्राप्नुवंति ४

रणवीरसमिद्धोयिनी॥

अतएवविकारभ्रमभावियकत्वात्तदधिष्ठानंनिर्विकारमित्या
हाचलमिति अचलंनिर्विकारंयस्मादेवंतस्माद्ध्रुवंनित्यंएता
दृशंब्रह्मपर्युपासते तैलधारावत्समानप्रत्ययप्रवाहेणविष
यीकुर्वंतीत्यर्थः कथमित्याह संनियम्येति विषयेभ्यइंद्रिय
ग्राममुपसंहृत्येंद्रियसमुदायमेतेनशमदमादिसंपत्तिरु
क्तासर्वतोनिवृत्तिरुक्ताभवति कथंसास्यात्तत्राह सर्वत्रेति
सर्वेषुविषयेषुसमावस्था हर्षविषादरागद्वेषशून्यामतिर्ये
षांते विषयेषुदोषदर्शनात्तत्परित्यागेनसमबुद्धयस्तथा
सर्वभूतहितेरताः सर्वेषांभूतानांहिते-हिंसायानिरताःकृ
तसंन्यासाइत्यर्थः एवंविधाःसर्वसाधनसंपन्नाःस्वयंब्रह्म
भूतानिर्विचिकित्सकेनसाक्षात्कारेणसाधनफलभूतेन
मामक्षरंब्रह्मैवतेप्राप्नुवंति एवंमपिमद्रूपापत्तावविघ्नानि
हन्यातिष्ठंतीत्यर्थः ४॥

मधुभाष्य

४॥

23

भाषा अनुवाद टीका

जो निर्गुण के उपासकों क्लेश अधिक है तो फेरि क्या निर्गुण के उपासक श्रेष्ठ नहीं हैं इस शंकापर दो श्लोक से कहते हैं कि जो समदर्शी जन इन्द्रिय गण को अपने वशीभूत करके अक्षर कहे अविनाशी ब्रह्मका ध्यान करते हैं सो सकल भूतोके हितकारी निर्गुण उपासक मनुष्य भी हमको प्राप्त होते हैं ४ ॥

दोहा

इंद्रियगण

इंद्रीयामहि रोकके सर्वत्र समबुध सोभी मोको प्राप्त हि सर्वभूत हितरत ५ ॥

24

क्लेशोधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसां अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ५ ॥

शांकरभाष्यं टी.।

किंतु क्लेशोधिकतरो यद्यपि मत्कर्मादिपराणां क्लेशोधिकतरस्त्वक्षरात्मनां परमार्थदर्शिनां देहाभिमानपरित्यागनिमित्तः अव्यक्तासक्तचेतसामव्यक्ते आसक्तं चित्तं येषां ते अव्यक्तासक्तचेतसस्तेषां अव्यक्ता हि यस्माद्गतिरक्षरात्मिका दुःखं देहवद्भिर्देहाभिमानवद्भिरवाप्यते अतः क्लेशोधिकतरः ५ ॥

आनंदगिरिकृत टी.

सगुणोपासकेभ्यपि कथमित्याह किंत्विति अक्षरोपासनस्य दुःकरत्वादुपासनान्तरस्य सुकरत्वादित्यभिप्रेत्याह क्लेश इति अधिकपदमितरेभ्यो हेतुदर्शिभ्यः कामिभ्य इति शेषः तेषां क्लेशस्याधिकत्वे हेतुमुक्त्वा विशिनष्टि देहेति अव्यक्तमव्याकृतं सूक्ष्मं निर्विशेषमक्षरं तस्मिन्नासक्तमभिनिविष्टं चेतो येषां ते तथा इति यावत् अक्षरोपासकानां क्लेशस्याधिकतरत्वे भगवानेव हेतुमाह अव्यक्तेति दुःखं दुःखेन कृच्छ्रेणेति यावत् अतो देहाभिमानत्यागादित्यर्थः ५ ॥

स्वामिकृत टीका

क्लेश इति त्रिभिः अव्यक्ते निर्विशेषे अक्षरे आसक्तं चेतो येषां तेषां क्लेशोधिकतरः हि यस्मादव्यक्तविषया गतिर्निष्ठा देहाभिमानिभिर्दुःखं यथा भवति तथावाप्यते देहाभिमानिनो नित्यमव्यक्तप्रवणत्वस्य दुर्घटत्वादिति भावः ५ ॥

पिशाचभाष्यं टी.

क्लेश इति अव्यक्ता गतिः अव्यक्तं ज्ञानं ५ ॥

रामानुजभाष्यं टी.

क्लेश इति तेषामव्यक्तासक्तचेतसां क्लेशोधिकतरः अव्यक्ता हि ग

ति अव्यक्तविषया मनोवृत्तिर्देहवद्भिर्देहात्माभिमानयुक्तैः दुः
खेनावाप्यते देहवंतो हि देहमेवात्मानं मन्यंते ५ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

ये त्वक्षरं ब्रह्मोपासते आत्मानं सर्वत्रगमित्यादिभिर्विशेषणैरा
त्मनः सर्वेश्वरधर्मा आरोप्यंते अतो ब्रह्मोपासका अपि मामेव य
यपि यांति तथाप्यधिकतरस्तेषां क्लेशः आत्मनि किलापहत
पाप्मत्वादिगुणाष्टकारोपं विधाय पश्चात्तमेवोपासत इति स्व
तः सिद्धगुणग्रामगरिमणी स्वेरे यत्नसाध्यास्थितेऽपि द्विगुणमा
यासं विदंति ५ ॥

परमार्थप्रपाटीका

तत्रापि पूर्वेभ्य इत्याह क्लेश इति अव्यक्तेऽक्षरे आसक्तं चेतो
येषां ते तेषां क्लेशोऽधिकतरः हि यस्मादव्यक्तविषया गतिर्दे
हवद्भिर्देहाभिमानिभिर्दुःखेन यथा स्यात्तथा प्राप्यते ५ ॥

वनमालीटीका

ननु फलेतारतम्याभावात्किं मार्गान्तरवर्तिनामन्येभ्यः को वि
शेषस्तत्राह क्लेश इति तेषां मच्छरणं विहाय स्वबलेन योगेप्र
वृत्तानां नौकारहितेभ्यो बाहुभ्यां महाब्धिं तरतामिव मद्भक्तापेक्ष
याधिकः क्लेशो भवति कीदृशामव्यक्तासक्तचेतसां अव्यक्ते
वस्त्वरा[illegible]घगोचरे आसक्तं चेतो येषां तेषां हि यतोऽव्यक्ता गति
रव्यक्तविषयिका स्थिरा चेतोवृत्तिर्देहवद्भिर्देहाभिमानिभिर्दुः
खेन यथा स्यात्तथावाप्यते अयं भावः मनश्चक्षुरादिसर्वेन्द्रियागो
चरस्वभावोऽव्यक्तः केवलोपनिषदेकवेद्यः परं कृपया मनश्च
क्षुरादिविषयोऽपि भवामि यमेवैष वृणुते तेनैव लभ्य इति श्रुतेः
दिव्यं ददामि ते चक्षुरित्याद्युक्तत्वात् मद्भ
क्तो मां शीघ्रं प्र ॥

सारयतितेनोभक्तानांशीघ्रमभिव्यक्तीभवामि योगादिनानन्यथाशी
घ्रं प्रसादोतेनशीघ्रमभिव्यक्तीभवामीत्यतोव्यक्ताहीमुक्तेनत्वव्यक्त
मव्यक्तं चेतिभगवत् स्वरूपद्वैविध्यमस्तीति व्याख्यानेरेवभक्तेषु
हैरैर्येथाप्रसादोनन्यथास्थितिनन्प्रसादं विनाविनप्रकृतिजीव
स्वरूपयोर्गतिरुपासने अव्यक्तविषयकत्वादव्यक्तेदुःखेयथासा
नथावाप्यतइत्यर्थः ननुभक्तिपूर्वकभगवदपरोक्षंविनाकेवल
योगेनमुक्तेरसंभवात्कथंमन्मतोभक्तिंविहायतत्रप्रवृत्तिरितिचे
न्न तस्माद्योगीभवार्जुनेतिवदताभगवतायोगस्यापिप्रसादद्वारा
मोचकत्वप्रतिपादनात् अथसंप्रज्ञातासंप्रज्ञातयोगयोर्निरोध
रूपयोः किंप्रयोजनं योगांगानुष्ठानादशुद्धिक्षयेज्ञानदीप्तिराविवेक
ख्यातिरितिसूत्रेणयोगांगस्यैवज्ञानहेतुतायाउक्तत्वात् संप्रज्ञात
योगकालेज्ञानोत्पन्नेरेवशास्त्रेऽवगमात् नचनहेतुतायाःएकका
लकत्वेनहेतुहेतुमद्भावासंभावाच्च अस्तुवाविषयांतरसंचारप्र
प्रतिबंधनिवृत्तिरूपतयाज्ञानहेतुत्वंसंप्रज्ञातयोगस्य नत्वसंप्र
ज्ञातस्यतस्यज्ञानजन्यत्वात् नचज्ञानोत्पत्त्यनंतरंमोक्षायायत्नायत्न
मपेक्ष्यते दृष्टैवतेमुच्यतइत्यादिश्रुत्याज्ञानस्यनिरपेक्षतयामोक्षः
हेतुत्वोक्तेः अत्रोच्यतेज्ञानस्यकर्मत्वयहेतुत्वंयथातथायोगस्यापि
विविधपत्रसमाधिस्त्वमुक्तिंतत्रैवजन्मनि प्राप्नोतियोगीयोगाग्निद
च ग्धकर्मचयोचिरादित्यादिसिद्धेः नत्र्चासंप्रज्ञातयोगेनाखिलसंस्का
रदाहकेनप्रारब्धकर्माप्यतिक्रम्यतइतिज्ञानाद्विशेषः ज्ञानस्यहि
प्रारब्धनाशकत्वेवाधिकालिनस्यतावदेवचिरमित्यादिकाश्रुतिः
अतःप्रारब्धस्यापिकर्माप्यतिक्रम्यफटितिभावनमेवयोगफलं न
ड्क्तेमोक्षयमेनास्तिसांख्यसमंज्ञानंनास्तियोगसमंबलमिति व
लेप्रारब्धस्याप्यतिक्रमेणस्वेच्छयाशीघ्रमेवमोक्षहेतुः किंचवृत्ति
निरोधात्मकोयोगएवदुःखवति त्म्यात्मकमोक्षसाक्षाद्धेतुपुरु
षेदुःखस्यवित्तवृत्त्यौपाधिकत्वात् उपाधिनिवृत्तिश्चौपाधिकनिवृ
त्तौचरमेकारणमतोनज्ञानेनान्यथासिद्धिरितिपातंजलैरप्यभिया
२ यतेनरतिंप्रेत्यनयामोचकत्वसुक्तंयत्तुमत्कर्मकृदित्युक्तप्रकारेणास
गुणोपेत्याद्युपासनेयेचात्तरंनिर्गुणमुपासनेतेषांमध्येकेश्रेष्ठा इ

श्रीः
गी॰टी॰
टी॰

२६

तिप्रश्नार्थः तत्र सगुणोपासनायामर्जुनाधिकारं दृष्ट्वा सगुणोपासन
मेव श्रेष्ठमित्युक्तं भगवतेति तु बोध्यं सगुणनिर्गुणब्रह्मैव विषयशा
लीकत्वात् यत्तु जातिक्रियादीनां प्रवृत्तिनिमित्तानामभावादक्ष
रमनिर्देश्यं सर्वशब्दावाच्यं यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेति
श्रुतेरिति तदसत् अक्षरत्वादीनामेव प्रवृत्तिनिमित्तानां सत्त्वात्
तदेतदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्तीत्यक्षरत्वप्रतिपादकश्रुत्यै
व वाच्यत्वोक्तेः यद्दृष्टेनैव वाच्यत्वाच्च सर्वशब्दावाच्यस्य लक्ष्यत्वस्याट
ष्टत्वेनासंभवेन वेदस्यानर्थकत्वापत्तेः तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छा
मीति दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या मनसैवानुद्रष्टव्यमित्यादिश्रुतेः शास्त्र
योनित्वादित्यादिसूत्रस्य च विरोधात् अतः सर्ववेदतात्पर्यं यतो वा
वेत्यादिश्रुतिः साकल्येनाह्ननत्वाद्वावाच्यत्वपरेति व्याख्येया यत्त्व
विद्याकल्पितमेवं येन शब्दजन्या या बुद्धिवृत्तिश्चरमा या परमानंद
बोधरूपस्य ब्रह्मवृत्तिप्रतिबिंबितेः विद्यातत्कार्ययोः कल्पितयोनि
वृत्त्यु पपत्तेरुपचारेण विषयत्वाभिधानादनन्तरकल्पितमवि
द्यासंबंधं प्रतिपादयितुमाह कूटस्थं यत् मिथ्याभूते समानतया प्रती
यते तत् कूटमिति लोके रूयते यथा कूटकार्षापणः कूटसाक्षित्वमि
त्यादौ अज्ञानमपि माया मायायाश्च स्वकार्यप्रपंचेन सह मिथ्याभूतम
पि लोकैः सत्यतया प्रतीयमानं कूटं तस्मिन्नध्यासिकेन संबंधेनाधि
ष्ठानतयाऽतिष्ठतीति कूटस्थमज्ञानं तत् कार्याधिष्ठानमिति तत्त्वं
बुद्धिवृत्तिप्रतिबिंबितस्य वृत्तेर्वाधिष्ठानाविषयकत्वे ज्ञाननिवर्तक
त्वासंभवात् ज्ञानाज्ञानयोः समानविषयत्वेनैव विरोधात् ब्रह्मो ब्र
ह्मविषयकत्वानंगीकारे हि घटाद्याकारवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्येन
मूला ज्ञाननिवृत्तिः स्यात् घटादेर्बुद्धिवृत्तिविषयत्वे ब्रह्मणस्तत्त
द्विषयत्वमित्यत्र नियामकस्याव नुक्तत्वाच्च कल्पकाभावेनावि
द्यैकगम्यत्वासंभवाच्च न च शुद्धं कल्पकं सदोषस्यैव कल्पकत्वात्
न चाविद्याविशिष्टं कल्पकं कल्पकस्याप्यसत्तापि कसत्ताकत्वनिय
मेनाप्यसमसत्ताकस्याविशिष्टस्य मिथ्याभूतस्य कल्पकत्वासंभवा
त् मिथ्यावस्तुनि कूटशब्दोपयोगस्तत्त्वदृष्ट्यैव शुक्तिरूप्यादौ मृषाव
स्तुनि कूटशब्दस्य कृत्रात्प्रयोगात् कार्षापणादौ कूटशब्दः सत्य

भावणालिर्वेधनः कूटसमकायाधारत्वात् कूटकार्षापणादावपि वं
चकत्वनिर्वेधनः निःसामान्यस्य निर्विशेषस्य ब्रह्मणो ज्ञानाज्ञानवि
भागहीनस्य सामान्यतो ज्ञानत्वे सत्यज्ञातविशेषवत्त्वरूपापेक्षा न
त्वासंभवाच्च तेऽप्राप्नुवंति मामेवेति तेषां स्वेनात्मना तेनैव हि निर्गुणो
पासकानां सगुणप्राप्तिरुक्ता मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनं
जयेत्यादिनानेन गुणेन स्वस्मादन्यरूपस्य निषेधाच्च ५ ॥

कृष्णवैजयन्ती टीका ५

ननु यदि ते पितामामेव प्राप्नुवन्ति हि सर्वेषां मुक्तत्वमत्वं किं निर्वेधन
मिति चेत्तत्राह क्लेशोऽधिकतर इति तेषामव्यक्तासक्तचेतसामव्य
क्तवस्तुरागविषयेति सूक्ष्मेनीरूपाणुपरिमाणके जीवात्मनि आस
क्तसमाधिचित्तानां चेतो मनो येषां तेन त्वा येषां प्रत्यगात्मचिंतनपरा
णां क्लेशः आयासोऽधिकतरोऽतिशयेनाधिकः यद्यपि सर्वेषामपि
मदन्यविषयेभ्यः करणानामुपरामेऽसकृत् समाचारस्तेन्यादि
क्लेशोऽस्ति तथापि ममानंदमूर्तिस्फुरणं तेषां तस्माभानमेव तस्या
दतः प्रत्यगात्मसक्तानामेवाधिकतरः क्लेशस्त्वाशयः तत्र हेतुमाह
अव्यक्ता हि गतिः हि यस्मादव्यक्ता गतिरव्यक्तात्तरविषया मनोवृत्तिः
देहवद्भिर्देहाभिमानयुक्तैर्जनैर्दुःखेन यथा स्यात्तथा अवाप्यते देहव
न्तः खलु स्थूलं देहमेव तस्य विराडात्मत्वेनानुशीलितवंतः कथमणु
वैनन्त्यविशेषितविमर्शमात्रत्वेनानुशीलितुं प्रभवेयुरित्यभि
प्रायः ५ ॥ २

मधुसूदनी टीका ५ ॥ इदानीं तेभ्यः पूर्वेषामतिशयं दर्शयन्ना

ह- सर्वेषामपि विषयेभ्य आहृत्य सगुणे ब्रह्मणि मनस आवेशसततं
तत्कर्मपरायणत्वे च परमश्रद्धोपेतत्वे च क्लेशोऽधिको भवत्येव किंतु
अव्यक्तासक्तचेतसां निर्गुणब्रह्मचिंतनपराणां तेषां पूर्वोक्तसाध
नवतां क्लेश आयासोऽधिकतरः अतिशयेनाधिकः अत्र स्वयमेव
हेतुमाह भगवान् अव्यक्ता हि गतिः हि यस्मादव्यक्तात्मकं गंतव्य
फलभूतं ब्रह्म दुःखं यथा स्यात्तथा कृच्छ्रेण देहवद्भिर्देहाभिमानिभि
रवाप्यते सर्वकर्मसंन्यासं कृत्वा गुरुमुपसृत्य वेदांतवाक्यानां
तेन तेन विचारेण तत्तन्मतनिराकरणे महानायासः प्रत्यक्षसिद्धः
ततः क्लेशोऽधिकतरस्तेषामित्युक्तं यद्यप्येकमेव फलं तथापि ये

'उपा

श्री· गी· टी· हा·

27

दुष्करेणापायेनप्राप्नुवंतितदपेक्षयासुकरेणोपायेनप्राप्नुवंतोभवं
तिश्रेष्ठाइत्यभिप्रायः [illegible]
[illegible]
[illegible] विदोहृद ५ ॥

सदानंदी टीका ॥

किमाधिकंतदानेषामेतेभ्यःपूर्वयोगिनो इत्यत्राहजगन्नाथःस
वैतिष्ठायदास्पदं १ पूर्वेषामपिभोगेभ्यश्चाहस्यसगुणोहरेर्मनः
सर्वेशेनंतकर्मरतत्वेचनिरंतरं परश्रद्धान्वितत्वेचतेषांक्लेशोधि
कोस्त्यपि परंतुनिर्गुणब्रह्मचिंतनासक्तचेतसां साधासोनिश्चा
येनाखिलहेतुमत्राहमायतिः यतोक्षरात्मकेब्रह्मगंतव्येतत्फ
लात्मके दुःखेयथातथाचैवकष्टेनतदवाप्यते सर्वसाधनसं
पत्तैरपिदेहाभिमानिभिः अतोक्षरपियोदेहाभिमानत्यागहेतु
कःवेदांतश्रवणादिश्चसदेहापनयात्मकः ८ क्लेशोधिकतर १
श्रोक्तःपूर्वोपदेशोविपश्चितां यद्यप्येकफलेतेषामुभयेषांतथा
पितु ३ सगुणब्रह्मनिष्ठानांसुकरोपायतोहरेः परंप्राप्नुवतोश्रे
ष्ठेमेमतेनतदपेक्षया ५ यथाब्रह्मविदांतत्वसाक्षात्कारेणमुक्
ता तथासगुणनिष्ठानामीश्वराराधनेनच ९ निरस्तप्रतिबंधानां
विनाचार्योपदेशेन श्रवणादेर्विनाहरिमीश्वरानुग्रहेणच ९ नवे
ज्ञानोदयेनैवसकार्याज्ञाननाशनात् प्रल्हादादिवदेवैषांकेवलंभ
वतिस्वयं ॥ ब्रह्मलोकगतानांवाभोगैश्वर्यावसानतः भवेत्कैवा
ल्यसंसिद्धिर्ब्रह्मविद्याफलंपरं १२ ५ ॥

नीलकंठी टीका ॥

अस्यागतेर्दुष्प्रापत्वमाह क्लेशइति यद्यपिसगुणविदामधिकःक्ले
शोस्त्येवतथापितेसालंबनाध्यायिनोसोपानारोहक्रमेणपरांका
ष्ठांप्रविशंति येषांतुनिरालंबध्यानमाकाशप्लवसमंतेषांतुवि
षयेचेतःस्थिरीकरणेधिकतरःक्लेशोस्ति नत्वक्रमिकध्यानप्रयो
गः शुद्धेचिन्मात्रेविश्वरूपमाययाध्यस्ते नत्वचकेवलमातिवाहि
केहंतेजडमाधिभौतिकमध्यस्ते यथोक्तंवसिष्ठेन आतिवा
हिकएवायंवाहशोधिनदेहकः आधिभौतिकयाबु[illegible]रहीन 'ज्ञा
स्थिरभावनादिति प्रतिक्रमपाषाणादीनवहतिरूपदेशेनयस्य
भिमानिनमित्यतिवाहिसर्वत्राप्रतिहतगतिकंभूतसूक्ष्मेनेन

निर्हेतुआतिवाहिकोयंक्रमः प्रपंचोयत्रस्थितदेहकः चित्तमेवदे
हः स्वरूपमस्येतिस्वमतत्वमेवसत् विरमावनात्वज्रपंजरवत्
काठिन्येनोपेतआधिभौतिकयास्थूलमूर्तप्रभवयाबुद्ध्यारूढोनइ
तिश्लोकार्थः एवंचयथातीव्राभिनिवेशेननिरीक्ष्यमाणोरज्जूरगः
स्वयंशाम्यतितदधिष्ठानभूतारज्जुराविर्भवति तथावस्तुतश्चि
द्रूपायामपिमायवादिमूर्तेजाड्यमध्यस्तेनाभेवाभिनिवेशेनचिर
कालेचमेवस्वसैवपश्यतस्तस्यामूर्तेजाड्यंतिरोधीयतेचैतन्यमा
विर्भवति अतएवबाणादयः स्वाराध्यैः स्वाईस्वामिभक्त्यमायेनय
वरूपंतीतिसर्वैज्ञायापायायते एवमचेतनायामूर्त्तेरपितत्वंविश्व
रूपमेवेतिमूर्तिमेवात्यादरेणपश्यतस्तस्यास्तत्वंविश्वरूपमवग
च्छतियदपश्यदर्जुनोवासुदेवदेहे एतदेववितर्कजंप्रत्यक्षंप्रकृ
त्योक्तंभगवतायोगभाष्यकारेणबादरायणेन तत्परंप्रत्यक्षंतच्च
श्रुतानुमानयोर्बीजमिति स्थूलालंबनः समाधिर्वितर्कः विश्व
रूपस्याप्यस्मितामात्रेध्यानात् तस्यावलोकनेऽस्मितामात्रमव
शिष्यते अस्मितायाअपिशुद्धायोचित्तावयवत्वात्तस्यामपिस
माहितेमनसिसहैवमनसास्मितातिरोधीयतेशुद्धाचितिरेवा
वशिष्यतेइति एवंव्यक्तासक्ताः सोपानारोहक्रमेणपरांकाष्ठांप्र
तिपद्यंते येतुअव्यक्तासक्ताः पक्षिवदकस्मादूर्ध्वंपदमारुरुक्षं
तितेलयेनविक्षेपेणचमध्येबाध्यंतेलयमेववचकदाचित्समाधि
त्वेनाभ्युपगच्छंतीतितेषांपराभवसंभावनाप्यस्तीत्यतउक्तं क्ले
शोधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसामिति हियस्मादव्यक्तानि
रालंबनागतिः पदप्राप्तिर्देहवद्भिर्देहाभिमानिभिर्दुःखंयथास्या
त्तथाअवाप्यते नतुसासुखप्राप्येतिभावः ५ ॥

आनंदीटीका

अव्यक्तेवाङ्मनसगोचरातिक्रान्तस्वभावेमय्यपिनिराकारेपरमात्म
निसक्तमावेशितंमनोयैस्तेक्लेशाधिकतराः यद्यपिमनोवाह्यवि
षयेभ्योनिवर्त्यमय्यपिसाकारेवहुशोनुभूतेपिमनआवेशयितुंमहा
नेवप्रयासः तथाप्यव्यक्तेमनसःसमाधानंवहुजन्माभ्यस्तयोगविभ

गी॰ वैः कश्चिद्देवशक्यनेन सर्वैरित्यर्थः अत्र देहवमाह देहभृद्भिः नियत
टी॰ ज्ञात्यावच्छिन्नं शरीरमहमिति भावनया धारयद्भिः अव्यक्तारतिः स
हा॰ र्वभावातिरिक्तस्वस्वरूपापत्तिः दुःखं क्लेशपूर्वमवाप्यते वक्रप्रया
28 ससाध्येत्यर्थः अत्रायं वाक्यार्थः शास्त्रचोदितास्वक्रियास्वेव वर्तमा
नः पुरुषः यथा मम साकारस्योपासनाभिः सुखेन मामाप्नोति नता
यादृक्करसकलक्रियानिषेधनस्त्राभिः निराकारोपासनाभिरिति
पतेरवस्थिरयति ५॥

रामकंठीटीका

किंत तेषां सर्वभावनिषेधसमाधिनिष्ठानां योगिनां सर्वभावनिष्ठत्वे
न मदुपासनपरेभ्यो युक्ततमत्वेन प्रतिपादितेभ्यो योगिभ्यो
धिकतरः सातिशयः क्लेशः कीदृशानां सतामव्यक्तासक्तचेतसाम
व्यक्ते वाङ्मनसगोचरातिक्रान्तस्वरूपे मय्यासक्तमालम्बनीयत्वेन
तत्रैव निषक्तं चेतोऽन्तःकरणं येषां तथाविधानां कथमव्यक्तासक्तचि
त्तमधिकतरक्लेशकारणमित्युपपादयितुमाह यस्माद्देहभृद्भिर्दे
हे नियतजात्यभिमानावच्छिन्नं शरीरमहमिति प्रतिपत्त्या धारयद्भि
र्लेखाद्दृष्टैर्योगिभिरव्यक्ता सर्वात्मना निराभासा गतिः समाधिप्रा
प्तिर्दुःखमतिक्लेशेनावाप्यतेऽधिगम्यते अयमभिप्रायः शरीरेऽहंत
या प्रतिपद्यमाने सर्वभावव्यतिरिक्तस्वस्वरूपसमापत्तिरनुपपन्नैव
तदभिनिवेशत्यागश्च महाक्लेश एव अथास्ति काचिद्युक्तिर्यद्देहए
वसद्भावेन प्रतिपन्नं शक्यः सर्वात्मना सर्वक्रियोपरमस्यासद्भावविवे
न प्राग्ज्ञातात् तस्माच्छास्त्रचोदितास्वक्रियास्वेव वर्तमानः पारमा
र्थिकमत्स्वरूपमसौ यथा स्वयमनुभवति न तथाऽडक्करसकलक्रिया
निषेधाभिनिविष्टान च तादृशो योगिनः सर्वत्र समबुद्धित्वमुपपद्यते
सर्वार्थेषु निषेध्यतया द्वेषादिव्यक्तेः यत्स्वप्रवृद्धत्वात्सर्वदा सर्वथा
मत्स्वरूपैकविश्रान्तसंवित्तस्य सर्वत्र निर्द्वन्द्वद्वेषो नादये पारेयविक
ल्पस्य सर्वत्र समबुद्धित्वमुपपन्नं सैषा मायामयी भगवत्स्वरूपोपासाव
नर्वीभमावस्थां

५ ॥ ॥

क्लेश

नासिकी [illegible]टीका

किंत्वेषां निरोधयोगमात्रतन्त्राणामव्यक्तचेतसां [illegible] महाक्लेशः स्फुटं विम
श्रुतया निरोधाभ्यासेऽव्यक्तात्मनिष्ठासक्तनिषक्तचेतोन्तःकरणं येषाम् ते
षां क्लेशः समाधिप्रसवे चित्तप्रशमनरूपः खेदः उक्तरूपेभ्यो मदुपा
सननिष्ठेभ्यः कर्मयोगिभ्यः सकाशादधिकतरः प्रचुरतरः सर्वदाऽस
र्वात्मना सर्वक्रियोपरमस्यासंभवात् मदुपासकानां कर्मयोगिनां य
द्यप्यस्ति मद्विमर्शविच्छेदनेन क्लेशोऽधिकः तथापि यदा यदा कर्मस
मये चित्तं स्वरसेनैकाग्र्यमालंबते तदैव तन्मशिलापतितं लवित्वरूपम ज
वितथशांतिलक्षणः निरोधात्मकं प्रयासं विनैव समाधुरयः उति
रूपस्थ्यवहारासक्तस्यापि तत्त्वीव किंपुनर्निरोधलक्षणो यत्नो ग्रहभिः
स्तं च नाथवेयत्नये केननदप्रपास्यकः स्थितः वेयवेदकसंकोभे
ण्यंसिभक्तैः स्वदर्शनः कदाचित्कापिलभ्यो स्थियोगेनेनीशवंवना स्र
न्यथा सर्वकस्यास्त्रभासि भक्तिमतां कथमिति नैव मत्तरात्मोपासकाना
म् यतो देहवद्भिर्देहाभिमानेन नित्ययोगिभिः अव्यक्ताक्षरात्मवि
षया गतिः समाधिरूपा निष्ठा दुःखमति क्लेशेनावाप्यते देहाहंभावा
विलयस्य दुर्घटत्वात् चिरतरस्मोऽपि तस्यैव पुनर्देहाहंभावनादरारू
पो निद्राक्रमः [illegible]
[illegible] ५ ॥ ॥

पंचोलीटीका

तर्हि द्वयोः को विशेष इति जिज्ञासायां क्लेशकृतं विशेषमाह क्लेश
इति त्रिभिः तेषामव्यक्तासक्तचेतसां अक्षरोपासकानां क्लेशः प्रयास
अधिकतरः देहाभिमानपरित्यागनिमित्तः हि यस्मादव्यक्ताक्षरात्मि
का गतिः देहवद्भिः देहाभिमानवद्भिः दुःखेन प्राप्यते अतएवाधिकत
रः क्लेशः ५

29

रणवीरसमाभिप्रायिनी।

इरणी तेभ्यः सर्वेषामतिप्रायं दर्शयन्नाह क्लेश इति यद्यपि
मत्कर्मपरायणत्वे परश्रद्धोपेतत्वे च सगुणोपासकानामपि
कः क्लेशो भवत्येव किं त्वव्यक्ते चरात्मके ब्रह्मण्यासक्तचेतो
येषां तेषामव्यक्तासक्तचेतसां निर्गुणब्रह्मचिंतनपराणां सू
वैक्तसाधनवतां क्लेश आयासोऽधिकतरोऽतिशयेनाधिकः
अत्र स्वयमेव हेतुमाह अव्यक्तेति हि यस्मादक्षरात्मिका ग
तिः दुःखं यथा स्यात्तथा कष्टेन देहवद्भिर्देहाभिमानिभिरवा
प्यते सर्वकर्मसंन्यासेन गुरूपसरणं वेदांतवाक्यानां श्रवणा
दीति तेषामक्षराभ्यासस्ततस्तेषामधिकतरः क्लेशस्तदपेक्ष
या सुकरेणोपायेन शुद्धहृदूपस्वधर्माचरणेन प्राप्नुवंतीति श्रे
ष्ठा इत्यभिप्रायः ५॥

मधुभाष्य

क्लेश इति अव्यक्तागतिः दुःखं स्ववाप्यते गतिर्मार्गः अव्य
क्तोपासनद्वारको मम्मार्गो दुःखमाप्यत इत्यर्थः अति
प्रायोपासनसर्वेंद्रियनियमनसर्वसमबुद्धिसर्वभूतहितेर
तत्वादि तु कृत्वा समन्यादिलब्धमात्रादिसाधनसंदर्भस्तेना
व्यक्तापरोक्षं नरतेचन विलंबप्रसादः सत्यपि तस्मिन्नसम्य
गभवेद्भगवदुपासनमृते नैव तन्मोक्षः विनाव्यक्तोपास
नं भवत्येव भगवदुपासकानां मोक्ष इति क्लेशिष्टोयमार्ग इ
तिभावः तथाव्यरोक्षीकृताव्यक्तानामकरं भगवदुपासन
मित्येतावत्प्रयोजनं तत्रापि यो व्यक्तोपासने प्रयासः तावता
प्रयासेन यदि भगवंतमुपास्ते तेन तत्तदा भगवदपरोक्ष
मेव भवतीति द्वितीयमधिकं इंद्रियसंयमनाद्युतभावे सगु
णोपासकस्यापि दैवी नाति प्रसादमेति देवस्तुतानि साधनानिम

क्तिमतः स्वयमेव प्रयत्नेन ददातीति चाति सौकर्यमिति भक्ता
नां भगवदुपासनेऽत्यन्तस्वल्पेऽप्यधिकतरः तदेतत्सर्वं पर्युपा
सते सन्नियम्याधिकतर इति परिसंतन्तरप्रतिहेतुः प्रतीयते सा
मवेदे मनुष्यकं दस शाखायां वोक्तं भक्ताश्च येतीव विलावती
वविजितेन्द्रियाः सम्यगाचारयुक्ताः उपासते तां समनुद्दश्य
तेषां देवी दृश्यते नेतरेषां दृष्टा च सा भक्तिमतीव विम्ला दत्वो
पास्तो सर्वविघ्नां छिनत्ति उपास्यते वा तु देवं विदित्वा ततस्तु
ष्यति मन्यते मेतीति उक्तं च सामवेदे श्रयास्य शाखायां प्रसन्नो
भवतीता देवः सोऽव्यक्तेन सह देव तु यावत्तावत्य सा दोहिता वते
वन स प्रायः ननत्वस्मात् दमा चेत्प्रणीयते समहेस्वरः तस्मिन्नी
ते तस्य वेस्य प्रीतिस्तु भवति ध्रुवं यद्युपासनादिकं तथापि
गुणदोहितः मुक्तिदस्स सवैकानाव्यक्तादित्तु कस्त्वनेति ममा
त्मभावमिच्छन्तो यतते परमात्मनेऽनिच मोक्षयमेश्री ववन्न
धर्मनित्ये महाबुद्धौ ब्रह्मण्ये सत्यवादिनि प्रश्रिते दानशीले च स
देव निवसाम्यहमिति च महतः परं तु ब्रह्मैव तथा हि भगवता
मद्भक्तिकमभिहितं वदतीवेन्न प्राप्तो हि श्रयायामेव चैव तु
पन्यासः सत्त्वश्चेत्यादि नमिति पुंलिंगाद्वेतात्सिद्धिः महतः
परत्वं त्वव्यक्तपरस्य भवत्येव तथा चाग्निवेश्यशाखायां प्रजा
यते महतः परं ध्रुवमिति यतो हि देवः पुरस्तो महत्तर इति
न चाव्यक्तस्वरूपं भगवता निर्दिष्टं भारतादौ साधितत्वात् [redacted]
शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेरित्यादौ सांख्यप्रसिद्धं प्रधानं निषि
ध्य वैदिकमव्यक्तमेवोक्तम् तथा च सौकरायणश्रुतिः शरीर
रूपिका सा शरीरस्य विसोर्यतः प्रियातः सा जगतः प्रसूतिरि
ति ह्यव्यक्तानां तस्मं महद्देश्वर्यं देवी ददाति न देव इति विशेषः

सुवर्णवर्णोपासकानां च देवी सर्वैश्वर्यं श्यामसुन्दरानां च तुष्ट्या सेवे
ति वै सुव्रतानां नमामासान्महाविभूतिं श्रीकृष्णपादान्न देव स्तु
वेद खिलेषु सडुपासकानां भक्तानां न कश्चित्क्लेशमाप्नोति द
प्रायति ५॥

भाषा अनुवाद टीका

जो निर्गुणोपासक भी ब्रह्म को प्राप्त होते हैं तो सगुणोपासक युक्त कहे श्रेष्ठ जो आपने कहा सो कैसे संभव होय है इस शंका को निवारण करते हुये तीनि श्लोकसे क्लेश हेतुक विशेष कहते हैं कि अव्यक्तनिर्विशेष अक्षर ब्रह्मसे जिसका चित्त आशक्त भया उसको अधिक क्लेश होय है क्यों कि अव्यक्त ब्रह्म विषयक जो निष्ठा सो देहाभिमानी मनुष्यको अति दुःख से प्राप्त होती हैं कारण यह कि स्थूल शरीरमे आत्म बुद्धि विशिष्ट मनुष्यों के मनको अन्तर्मुख वृत्ति का प्रत्यक चैतन्यमे निमग्न होना सर्वथा दुष्कर है ५ ॥

दोहा

क्लेश अधिक है तिनहिको अव्यक्तआसक्त चित्त जोय अव्यक्त
गति है दुखको देहवंत कहुं सोय ५ ॥

31

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः अ-
नन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ६ ॥

शांकरभाष्यटीका १

अक्षरोपासकानां यद्वर्त्म तदुपरिष्टाद्वक्ष्यामः ये त्विति ये तु सर्वाणि
मयीश्वरे संन्यस्य मत्परा अहं परो येषां ते मत्पराः सन्तः अनन्येनैव
अविद्यमानमन्यदालम्बनं विश्वरूपं देवमात्मानं मुक्त्वा यस्य सोऽनन्य-
स्तेनानन्येनैव केवलेन योगेन समाधिना मां ध्यायन्तश्चिन्तयन्त उपा-
सते ६ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

ते कथंवर्तन्ते तत्राह अक्षरेति यद्यक्षरोपासका मामेवाप्नुवन्तीति वि-
शिष्यते तर्हि सगुणोपासकास्त्वां नाप्नुवन्ति न तेषामपि क्रमेण म-
त्प्राप्तेरित्याह ये त्विति तुशब्दः शङ्कानिवृत्त्यर्थः ६ ॥

स्वामिकृतटीका ३

मद्भक्तानां तु मत्प्रसादेनानायासेनैव सिद्धिर्भवतीत्याह ये त्विति द्वाभ्यां
ये मयि परमेश्वरे सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य समर्प्य मत्पराः सन्तो मां
ध्यायन्तोऽनन्येन न न विद्यतेऽन्यो भजनीयो यस्मिंस्तेनैवैकान्तभक्तियो-
गेनोपासत इत्यर्थः ६ ॥

स्वामिकृतटीका ४

सगुणोपासकानां मद्भक्तानां तु मत्प्रसादेनानायासेनैव सिद्धिर्भवतीत्या-
ह ये त्विति द्वाभ्यां मयि परमेश्वरे सर्वाणि संन्यस्य समर्प्य मत्पराः सन्तो कर्माणि
मां ध्यायेन अनन्येन न विद्यते अन्यो भजनीयो यस्मिंस्तेनैवैकान्तभ-
क्तियोगेनोपासत इत्यर्थः ६ ॥

पैशाचभाष्य टीका ४

ये त्विति अनन्यो न विद्यतेऽन्यो यस्मिन्योगे सोऽनन्यः ६ ॥ भगवंतमुपासीनानां युक्त-
तमत्वं सप्रकारमाह

रामानुजभाष्य टीका ५

ये त्विति तेषामिति ये तु लौकिकानि देहयात्राशेषभूतानि देहधारणार्था-
नि वाऽशनादीनि कर्माणि वैदिकानि च यागदानहोमतपः प्रभृतीनि स-
र्वाणि कारकाणि सोदेश्यानि अध्यात्मचेतसा मयि संन्यस्य मत्परा मदेक-
प्राप्या अनन्येनैव योगेन अनन्यप्रयोजनेन योगेन मां ध्यायंत उपासते
ध्यानार्चनप्रणामस्तुतिकीर्तनादीनि स्वयमेवात्यंतप्रियाणि प्राप्यसमा-
नि कुर्वन्तो मामुपासत इत्यर्थः ६ ॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

श्री॰
गी॰ टी॰
द्वा॰

32

परमार्थप्रपा टीका ७

४४ मदेकानन्तवप्रयासेन प्राप्तो भवतीत्याह येत्विति ९ ॥

वनमाली टीका ८

यथा विक्रीताश्वस्य स्वस्वामिमानो विक्रेतारि [illegible] विगततत्त्राणादिर्विनी
भवति परिक्रेता च पालनादिनत्परो भवति तथाऽयेन स्व [illegible] स्वीयं मय्या
पितं तत्स्योगक्षेमादावहं तत्परश्चेत्याह ये त्विति द्वाभ्यां ये तु सर्वाणि
त्यकाम्यादीनि वैदिकानि लौकिकानि चानि विहितानि मय्यनेन तद्गुणालये
नयाभिणि संन्यस्य स्वेन कारिते न कर्मणा स्वयमेव तद्भवितिस मर्पयित्र
नन्येन न विद्यते मां विना वलेवनेपस्यतेन मदेकशरणरूपयोगेन मां
सदनेन गुणालये जगदुदयादिकर्त्ता रमतत्त्वाचलनवधूवनादाने
तगुणविशिष्टं सर्वज्ञ नितान्त्यैविषयेवल कद्रादियोगिभिः वैरमेनं
साध्यवित्यानेनवैभवभक्ते करगम्यधामानं सौन्दर्यातिशयनिधानम्।
नंदैकवि ग्रहं वंशीभूषितावरं वराजकौमाद कीरथा गपाणिपल्लवं
नसिंहासुनेनरूपं यथा दर्शितविश्वरूपमविन्त्यघटनापटीयोनेन
शक्ति सर्वेन्द्रियागोचरमपि भक्तवश्यतयादृग्गोचरं श्रीमदेकलभ्यं ध्या ग॰
यन्तो ह्यागयोगेन तत्तवयाभक्त्याबाडुपासते निरन्तरं मदेकाकारवित्तवृत्ति
प्रवाहेसेवादयन्त स्तेषाम्प्यहं मदनैस्वरेणान्वयः ९ ॥

अस्तमवैजयन्ती टीका ९

एवं प्रत्यगात्मोपासकानां दुःखसाध्यगतिमुक्त्वाधुनाभगवदुपासका
नांसुखसाध्यां गतिं वदन् पूर्वोक्त मनमवमाह द्वाभ्याम् येत्वसर्वाणीति तु
पुनः ये मदेकान्तिनो मत्पराः मय्यपि सर्वेश्वरे सर्वाणि सकारणानि सोद्दे
श्यानि कर्माणि देहयात्रार्थकान्यशनादीनि लौकिकानि यागदानत
पोहोमादीनि वैदिकानि च स्वविहितानि संन्यस्य भक्तिविक्षेपकत्वबु
द्ध्या परित्यज्य मत्पराः मदेकपुरुषार्थाः मदेकशरणाः सन्तोनन्येनान्यत्र
योजनरहितेन केवलेन योगेन मच्छ्रवणादिलक्षणेनोपायेन माध्या
यन्तः श्रवणकीर्तनार्चनप्रणमनस्तुत्यादिकालेपि सन्निविष्टमनसस्ते
तो मां भगवन्तं कृष्णमुपासते मत्कीलक्षणामङ्ग्यासनोकुर्वन्तीति ९

+ननुफलेकेवलेण्याल्पत्वाधिकाभ्यास
त्कर्षनिकर्षौस्यातांतदेवनुनास्तिनिर्गुण
ब्रह्मविदांहिप्र॥

मधुसूदनी टीका १०

+लमविद्यानकार्याणिहत्वानिर्विशेषपरमानन्दबोधवत्त्वरूपतासगु

णब्रह्मविदांतुअधिष्ठानप्रमायाअभावेनाविद्यानिवृत्त्यभावादे
श्वर्यविशेषःकार्यब्रह्मलोकगतानांफलेअतःफलाधिक्यमा
यासाधिक्येनन्यूनतामायादयतीतिचेन्न सगुणोपासनयाति
रस्कृतसर्वप्रतिबंधानांविनागुरूपदेशंविनाचश्रवणमननानि
दिध्यासनाय[illegible] क्लेशंस्वयमाविर्भूतेनवेदांतवाक्येनस्वरूप
साक्षात्कृतेनतत्त्वज्ञानोदयादविद्यातत्कार्यनिवृत्त्याब्रह्मलो
कपदैश्वर्यभोगानंतरंनिर्गुणब्रह्मविद्याफलपरमकैवल्योपपत्तेः
सएतस्माज्जीवघ[illegible]नात्परात्परंपुरिशयंपुरुषमीक्षतइतिश्रुतेः
सप्राप्तहिरण्यगर्भैश्वर्यः भोगानंतरमेतस्माज्जीवघनात्सर्वजीव
समष्टिरूपात्परात् श्रेष्ठात्हिरण्यगर्भात्परंविलक्षणंश्रेष्ठं
पुरिशयंसर्वहृदयगुहानिविष्टंपुरुषंपूर्णंप्रत्यगभिन्नमद्वि
तीयंपरमात्मानमीक्षतेस्वयमाविर्भूतेनवेदांतप्रमाणेनसा
क्षात्करोतितावताचमुक्तोभवतीत्यर्थः तथाचविनापिप्राय
कक्लेशेनसगुणब्रह्मविदामीश्वरप्रसादेननिर्गुणब्रह्मविद्या
फलप्राप्तिरितितत्सर्वमाहद्वाभ्यां तुशब्दउक्ताशंकानिवृत्त्यर्थः
येतुसर्वाणिमयिसगुणेवासुदेवेसंन्यस्यसमर्प्यमत्पराःअहंभ
गवान्वासुदेवएवपरःप्रकृष्टःप्रीतिविषयोयेषांतेतथासंतः
अनन्येनैवयोगेननविद्यतेमांभगवंतंमुक्त्वाऽन्यदालंबनंयस्य
तादृशेनैवयोगेनसमाधिनापकोतमभक्तियोगापरनाम्नामांभ
गवंतंवासुदेवंसकलसौंदर्यसारनिधानमानंदघनविग्रहंद्वि
भुजंचतुर्भुजंवासमस्तजनमनोमोहनीमुरलीमतिमनोहरैः वर
स्वराभिःस्वरैरापूरयंतंवा दरकमलकौमोदकीरथांगशार्ङ्गपा
णिपल्लवंवा नरसिंहराघवादिरूपंवा यथादर्शितविश्वरूपं
वाध्यायंतःचिंतयंतउपासते समानाकारमविच्छिन्नचित्तवृत्ति
प्रवाहंसंतन्वते समीपवर्तितयाआसनेनिषण्णतिवा ६ ॥

सदानंदी टीका ॥

योगिनामुभयेषांप्राप्तव्यंविभज्यवै निष्ठोक्तानंतफलंमो
क्षःसद्यःकालांतरेऽस्मृतः १ इदानींभक्तिरसिकाभोगमोक्षादि

श्री॰
गी॰ टी॰
टा॰

33

निःस्पृहाः ये संति विरलाः कृष्णपादपद्मरसग्रहाः तेषामनिच्छतामप्यायं हे मोक्षपदे परे सत्ताधारयिते त्याह प्रेमभक्तिप्रियो हरिः यद्यपीशोस्ति सर्वेषां मोक्षदाता जनार्दनः तथापि यत्नमत्यायमुमुत्तवैव योगिनो ४ मोक्षेधारयिता स्वामी ज्ञानदानाधिकारिणां मुक्तोनां तु भक्तानां कृष्णपादाब्जरागिणां ५ नमुमुक्षतां मुमुक्षे तेषु तेषु च्युता भक्तिस्त्वय्यच्युत सदास्तु मे या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी ७ त्वामनुस्मरतः सामे हृदयान्मापसर्पतु सत्ते भ्योप्यतिकृष्णः स्वयं मोक्षे जनार्दनः ८ ददामीति विशेषापितु शाहेनात्र सूच्यते येन सर्वाणि कर्माणि वासुदेवे मयीश्वरे समर्पितानि तेन मत्स्नेरमणा मत्पराः सेनश्रादरात् नान्यदालंबनं येषां भगवंते विहाय भो ९ तेन भक्त्याख्ययोगेन वासुदेवे रमापतिं मामेव सर्वसौंदर्य सारं सर्वेश्वमीश्वरं ११ चिंतयंतः सदा तेदं विषयी कर्तुमुद्यताः चित्तं हृष्येकमेतत्यानि श्चंत्यातरोमयि

नीलकंठी टीका १२ १२९

ननु श्रुवमक्षरमक्तचेन सांक्षेशाधिकोपि क्लेशाने सयः केवलमिहिरसीतिकिं विलंबसाध्येन व्यक्तभावनेनेत्याशंक्याह येत्विति द्वाभ्यां सर्वाणि नित्यनैमित्तिकस्वाभाविकादीनि संन्यस्य समर्प्य मत्पराः अहमेव परः सर्वकर्मभिः प्राप्यो येषां ते मत्पराः मत्प्राप्तपरा वा अनन्येन भेददृष्टेर्येन अहमेव भगवान्वासुदेव इति परमते न नैव ध्यानेसैर्यैलमंते ८ ॥

यात्रनित्यक्रियांतः पातिनी नानादर्शन प्रसिद्धेतिकर्तव्यता विशिष्टा मापि दृष्टोपपन्नेति प्रतिपादयितुमाह—

ज्ञानेश्वरी टीका सत्त्वार्थम् ९

रामकंठी टीका

योगिभ्यो येतु पुनरव्यक्तोपासकेभ्यो व्यतिरिक्ता योगिनः सर्वकर्माणि शारीरीणि मानसी वाचिकी शास्त्रीया लौकी की च सकलाः क्रिया मयि सर्वकर्तृत्वेन प्रतिपादितस्वरूपे संन्यस्य कार्ये तेन मम र्प्य देहाद्यहंकारात्मकत्वेन तत्कर्तृत्व निवृत्ताभिमाना मत्परमहमेव परः

कर्तृत्वादिना प्रकृष्टो येषां तथाविधा अनन्येनाविद्यमानमद्व्य
तिरिक्तं तत्त्वं तेन एव योगेन विहितकर्मानुष्ठानरूपेण समाधिना
मां यथोक्तस्वरूपं ध्यायन्तः स्मरन्त उपासते ६ ॥

लासिकी टीका

एवमक्षरोपासकानां क्लेशाधिक्यमुक्त्वा कर्मयोगिनां स्वात्मग्रहा
दीनां प्रयासाभावं प्रतिपादयितुमाह ये त्विति तु शब्दः पक्षवैलक्ष
ण्ये ये तु नः सर्वाणि विहितानि स्वाभाविकानि च कर्माणि मयी
श्वरे ऽन्यस्य समर्प्य मत्पराः मुख्यत्वेनाहमेव मर्वोत्कर्षेण मदेक
निष्ठाः सन्तः तथाऽनन्येन न विद्यते न्यद्व्युत्थानेऽस्वहं गोचरं वस्तु
यस्मिंस्तादृशेनैव योगेन ध्यानयोगेन मामीश्वरात्मानमहंता
संवेद्यं ध्यायन्त उपासते लक्षणे विद्यमानेन शास्त्राख्यानात्मकमे
वोपासनमत्र लक्ष्यते ६ ॥

पंचोली टीका

मद्गुणोपासकानां मद्भक्तानां मत्प्रसादादनायासेनैव सिद्धिः भव
तीत्याह ये त्विति तु पुनः ये सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्प
रा अनन्येनैव योगेन न विद्यते अन्यत् विश्वरूपं देवमात्मानं अक्का
आलंबनं यस्य सोऽनन्यस्तेन अनन्येनैव योगेन समाधिना मां
ध्यायन्त उपासते ६ ॥

रणवीरसमिद्धोधिनी

मद्गुणोपासकानां क्लेशं विना परमेश्वरप्रसादान्निर्गुणब्रह्मफला
वाप्तिरित्येतमर्थं द्वाभ्यामाह ये त्विति द्वाभ्यां तु शब्दः पूर्वोक्त
क्षांकानिहत्यर्थः ये भक्ताः सर्वाणि कर्माणि मयीश्वरे समर्प्य
मत्परा अहं वासुदेव एव परः प्रकृष्टः प्रतिविषयो येषां ते अन
न्येनाविद्यमानमन्यदालंबनं यस्य तेन भक्तियोगेन मामीश्वरं
मां दृष्यनिधानं द्विभुजं चतुर्भुजं वा शंखचक्रगदापद्मयुतं नर
सिंहराघवादिरूपं वा चिंतयन्तः पर्युपासते निरंतरं एजयंति

तेषांभक्तानांमय्यावेशितचेतसांमयिवियोगोक्तरूपेणावेशितं
प्रवेशितंचेतोयेषांमयिविषयेषांतेषांभक्तानामहंसमुपासितदेवतामृ
त्युसंसारसागरान्मृत्युयुक्तःसंसारोमृत्युसंसारःसएवसागर
इवसागरस्तस्मात्समुद्धर्तानचिरात्क्षिप्रमेवास्मिजन्म
निभवामिइति ८॥

मधुभाष्य

येत्वित्यादिना उक्तंचसौकराय्यत्वस्मृतौ उपासतेयेपुरुषंवासु
देवमत्यक्तादरीःस्मितकिंतुतेषामिति तेषामेकांतिनःश्रे
ष्ठास्तेवैनान्यदेवताःअहमेवगतिस्तेषांनिराशीकर्म
कारिणामितिमोक्षधर्मे अत्रापूर्वाद्भ्यासाज्ज्ञानमेवविशिष्य
ते ज्ञानमात्रात्सज्ञानंध्यानं तथाचसामवेदेश्रुतभिज्ञानस्या
स्वाया अधिकंकेवलाभ्यासाज्ज्ञानतस्मादितंततःध्यानंतत
श्चापरोक्ष्यंततःप्रीतिर्भविष्यतीति ध्यानात्कर्मफलत्यागइ
तिवस्तुतिःअन्यथाकथमसमर्थोसीत्युच्यते ततयोक्तक
मसत्व्यासात्कर्मयोगोविशिष्यतइतिवोक्तम् सर्वाधिकध्या
नमुदाहृत्य ध्यानाधिकेज्ञानभक्तीपरात्मन् कर्मफला
कांक्षमयोर्विरागस्त्यागश्चनध्यानकलाफलाहीइतिकार्य
यत्नागणखाया वाक्यसामर्थ्यसमर्थोविषयत्वोक्तेःनान्यथा
भावइत्युत्तरपतीयते ध्यानादिमात्रिकारणत्वाच्चत्यागस्त
तिर्युक्ताकेवलध्यानात्फलत्यागयुक्तंध्यानमधिकंध्यान
युक्तत्यागएवाभ्योक्तः अन्यथाकथंत्यागाच्छांतिरनंतरमि
त्युच्येत कथंचध्यानादाधिकं तथाचगोपवनप्रणवाया ध्या
नात्तुकेवलात्त्यागयुक्तंतदधिकंभवेदिति नहित्यागमा
त्रानंतरमेवमुक्तिर्भवति भवतिचध्यानयुक्तात् केवलत्याग

स्त्वतिरेवमपिभवति यथानेनयुक्तोनेनानान्यथेत्युक्ते सर्वा
रंभपरित्यागी शुभाशुभपरित्यागीत्यादेः सामान्यविशेष
आख्यानव्याख्येयभावोनपुनरुक्तिः हर्षादिभिर्मुक्तइत्युक्ते
कदाचित्कमपिभवतीतियोनहृष्यतीत्यादि उपचारपरिहा
रार्थंसर्वं प्रायिकत्वज्ञापनार्थमत्राभ्यासः येतुसर्वाणिकर्मा
णीत्यादेः प्रपंचपद्यःपिंडीकृत्योपसंहरति ८॥

35

भाषा अनुवाद टीका

परन्तु मेरे भक्त मेरी कृपा से अनायास सिद्ध होते है यह इस श्लोक के द्वारा कहते हैं कि जो मनुष्य परमेश्वर स्वरूप मेरे को सकल कर्म अर्पण करके मत्परायण कहे अनन्यभाव से मेरे मे तत्पर होयकें तेमेरा ध्यान उपासना करते हैं अनन्य भाव कहे नही है अन्य वस्तु मे भाव प्रीति जिस मे ६ ॥

दोहा

जो सब कर्मनि मोहिमे अर्पमोहि रत होय अनन्ययोगसें मो
हि कुं ध्याय उपासें सोय ६॥

36

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् भ-
वामि नचिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसां ७

शांकरभाष्ये टीका १

तेषां किं तेषामिति तेषां मदुपासनैकपराणां अहमीश्वरः समुद्ध
र्ता कुत इत्याह मृत्युसंसारसागरात् मृत्युयुक्तः संसारो मृत्युसंसा
रः स एव सागरवत् सागरो दुस्तरत्वात् तस्मान्मृत्युसंसारसाग
रादहंतेषां समुद्धर्ता भवामि न चिरात् किं तर्हि क्षिप्रमेव हे पा
र्थ मय्यावेशितचेतसां मयि विश्वरूपे आवेशितं समाहितं चेतो
येषां ते मय्यावेशितचेतसस्तेषां ७ ॥

आनंदगिरिकृत टीका २

तेषांभगवद्ध्यायिनां किं फलतीति शङ्कामनुभाष्य फलमाह ते
षामित्यादिना समुद्धर्ता सम्यगुद्धर्ता तेनाज्ञानावष्टम्भदानेनेत्यर्थः
मृत्युरज्ञानं मरणादिअनर्थहेतुत्वात्तेन कार्यतया युक्तः संसारः ७

स्वामिकृत टीका ३

एवं मय्यावेशितचेतसो ये तेषां मृत्युयुक्तात्संसारसागरादहं सम्य
गुद्धर्ता अचिरेणैव भवामि ७ ॥

पिशाचभाष्ये टीका स्पष्टार्थं ४

रामानुजभाष्ये टीका ५

तेषांमत्प्राप्तिविरोधितया मृत्युभूतात्संसाराख्यात्सागरादहमचि
रेणैव कालेन समुद्धर्ता भवामि [illegible]

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

स्पष्टार्थं ७

॥

परमार्थप्रपा टीका ७

७ तथा तेषामिति मयि आवेशिते वा शीते चित्ते ये तेषां पुरुषाणां मृत्युसं
सारसागरादहमचिरेण समुद्धर्ता भवामि मृत्युश्च संसरणं संसारो
जन्म एवं जन्ममरणरूपात्सागरात् तेषां केषां ये तु सर्वाणि कर्मा
णि मयि संन्यस्य मत्पराः मदेकनिष्ठाः संतः न विद्यते अ न्योम

श्री॰
गी॰ टी॰
द्वा॰

37

जनीयो यस्मिंल्लित्यनन्ययोगस्तेन मां ध्यायन्त उपासते उपासनां कुर्व
नेभाषामिति मूत्रायमर्थः दुःसाध्यकर्म्माश्रयं विना न सिध्यति प
यातरणाभ्यामवतोपि वाहुभ्यां भागीरथीं तितीर्षोर्नु विकाश्रयेण
भविनत्याजन्यथाश्रोतहस्तपादः सन मध्यपदमजति यथैकं कर्मे
योगज्ञानवानपि महदाश्रयं विना वृहस्साउज्यं न प्राप्नोति यतः शिष्या
दिविहेपशनैः पुनर्निवर्तते तदुक्तं महापुराणे तथा न ते माधवता
वकाः कचिद्भ्रश्यन्ति मार्गात्त्वयि वद्धसौहृदाः त्वयाभिगुप्ता विचरं
ति निर्भया विनायकानीकपमूर्द्धसु प्रभो इत्यादि १ ॥

वनमाली टीका ८

तेषां योगिनां नवधाभक्तिमतां वोक्तप्रकारेण मय्यावेशितचेतसाम
हं सर्वेश्वरो मृत्युसंसारसागरात् मृत्युप्रकोपः संसारस्तस्मादनाया सार
सेन समुद्धर्ता भवामि न चिरान्न हि प्रमेव तस्मिन्नेव जन्मनि ये केवा
म लमन्यतन्वापेक्षयानमन्येन विन्नशोथके मां मन्वा ह्यांगयोगेन मयि
विनैकाग्रं कुर्वन्ति तेषां विनस्थैर्ये सम्प्रज्ञात समाधौ मत्प्रसादः ये
वाणंगयोगेन नवधाभक्त्या निलिहेन मन्त्रोन्यथै कर्मार्पिणा एवं
के मयि चेतो धारयन्ति तेषां तत्क्षणमेव तत्प्रसाद इति भावः १ ॥

अस्मवैजयन्ती टीका ९

तेषामिति हे पार्थ मय्यावेशितचेतसां मदेकातुरकमनसां तेषामे॰
कान्तिनो भक्तानां मृत्युसंसारसागरात् मृत्युरूपात् संसाराख्यात्सा
दु गरात् सागरवदुस्तरात् अचिरादविरेणैव कालेनाहमेवातित्वरया
नस्तस्मामि विलवासहमानः सन्तगुहदो सम्यक्कृतान् स्वमात्मानं
दर्शयित्वा सर्वकर्माणि संन्यस्यादिके मन्वामि विरोधकत्वयंकृ
त्वाभिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः क्षीयन्ते चास्य कर्माणि
तस्मिन्दृष्टे परावरे इति स्मृतेः उद्धर्ता ऊर्द्ध्वगतिप्रापको भवामि अवि
रादित्यनेनार्चिरादिगतिं विना भक्तिविवशोऽहमतित्वरयानानाह
हकें कुपमारोप्य स्वधाम प्रापयामीति सू॰विनम नयाभिपरमेस्थान
मर्चिरादिगतिं विना मत्स्कन्धमारोप्य पथ्येक्कुमनिवाविन इति वारा
हववनात् अतः सर्वकर्मादिसाधनेन निरयेदेव मङ्क्षिरभाष्टसा
त्पिकायावे साधनसंपत्तिः प्रकृषार्थचतुष्टयेन यया विना न दाप्नोति
नरो नारायणाश्चय उति नारायणीयात्सर्वधर्मान् किं नाविस्सानीम

जे

मात्रैकजल्पकाः स्वत्वेन यांगतिंयांति नतां सर्वेपिधार्मिकाः
इतिपद्माद्व १ मधुसूदनीटीका १०

तेषांमय्यावेशितचेतसांमयियथोक्तेआवेशितमेकाग्रतः
याप्रवेशितंचेतोयैस्तेषामहंसततोपासितोभगवान्मृत्युसं
सारसागरात् मृत्युयुक्तोयःसंसारःमिथ्याज्ञानतत्कार्यप्र
पंचःसएवसागरइवदुस्तरः तस्मात्समुद्धर्तासम्यगनाया
सेनउत्तत्ऊर्ध्वंसर्वबाधावधिभूतेशुद्धेब्रह्मणिधर्ताधारयि
ताज्ञानावष्टंभदानेनभवामिनचिरात् शीघ्रमेवतस्मिन्ने
वजन्मनि हेपार्थेतिसंबोधनमाश्वासार्थं १ ॥

सदानंदीटीका ११

तेषामेकाग्रभावेनमय्यावेशितचेतसां मिथ्याज्ञानेचतत्
त्कार्यमृत्युसंसाररूपसागरात् १ अनायासेनसर्वोर्ध्वेशुद्धेब्रह्म
णिचिद्घने सर्वबाधावधौतत्वज्ञानदानेनसत्वरं २ अहंधा
रयितापार्थतस्मिन्नेवैकजन्मनि यस्यातिसौष्ठवगुणगण
तसारवार्द्धेःसौंदर्यसाररसिकाअशमेष्यनीष्याः लोकाः
स्तनेतिकृपयाचिरजोभिरज्ञानेवासुदेवमुपयामिसमाश्र
रणपम् ४ १ ॥ नीलकंठीटीका १२

तेषांध्यायिनांनचिरात्शीघ्रमेवाहंसमुद्धर्तासमुद्धरणक
र्ता यतस्तेमयिसगुणेविश्वरूपेआवेशितचेतसोभवंति ।
अतोव्यक्तासक्ताअपिशीघ्रमेवपरंपदमारोढुमर्हाइति ।
नाव्यक्तेऽत्यंताभिनिवेष्टव्यमितिभावः १ ॥

आनंदीटीका

येतु येशुनरव्यक्तोपासकेभ्यःसाकारोपासकाःतेषांज्ञा
नकर्मसमुच्चयानुष्ठायिनांनचिरात्स्वल्पकालेनेवमृत्यु

गी॰
टी॰
द्वा॰

38

मरणंसंसारोजन्मतावेवडुस्तरत्वात्समुद्रस्तस्मात्समुद्ध
र्तास्मि ७ ॥

रामकंठी टीका

अव्ययोगेणावाभक्त्यासेवंतेतेषांतथाविधकर्मयोगिनां
नचिरादव्यक्तोपासकापेक्षयाल्पीयसाकालेनाहंमृत्युसं
सारसागरात्पुनःपुनर्नाशोत्पादप्रबंधयद्योधेः समुद्धर्ता
सम्यगुत्तारकोभवामि कीदृशानांमयिपरमकारणेप
रमेश्वरेआवेशितचेतसांमद्भावनयासमर्पितांतःकर
णानां ७ ॥

लासिकी टीका

तेषामिति तेषांतादृशानांमय्युक्तस्वरूपेआवेशितमभेदे
नसमर्पितंचेतोयैः तेषांकर्मयोगिनांनचिरादक्षराव्यक्तो
पासकापेक्षयाऽल्पीयसाकालेनजन्ममरणरूपात्समुद्रा
दहंसम्यगुत्तारकोभवामि ७ ॥

पंचोली टीका

तेषांफलमाह तेषामिति हेपार्थ अहंतेषांमय्यावेशित
चेतसांमृत्युसंसारसागरात् मृत्युयुक्तः संसारः मृत्युसं
सारः सएवडुस्तरत्वात् सागरइवसागरः तस्मान्मृत्युसं
सारसागरात् क्षिप्रमेवसमुद्धर्ताभवामि ७ ॥

रणवीरसमिद्धोधिनी ॥

स्पष्टार्थः ७ ॥

मधुभाष्य

७ ॥

भाषा अनुवाद टीका

इस प्रकार से जिनोने मेरे मे चित्त लगाया है उनका हे पार्थ तत्काल इस मृत्यु युक्त संसार सागरसे उद्धार करनेवाला मै हों अर्थात् एकाग्रचित्त भक्तजनों को मै संसार दुख से उद्धारकर्त्ता हूं ७

दोहा

मृत्युसंसारसमुद्रसें तेहिं उद्धारक मैंहु होवोंसिघ्रहि अर्जु
नमो वशाहैं चित जेंह ७॥

39

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय निव-
सिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ८ ॥

शांकरभाष्य टीका १

यत एवं तस्मात् मय्येवेति मय्येव विश्वरूप ईश्वरे मनः संकल्पवि
कल्पात्मकमाधत्स्व स्थापय मय्येव व्यवसायं कुर्वतीं बुद्धिं आधत्
स्व निवेशय ततस्तेन किं स्यादिति शृणु निवसिष्यसि निवत्स्यसि
निश्चयेन मदात्मना मयि निवासं करिष्यस्येव अतः शरीरपातादू
र्ध्वं न संशयः संशयोत्र न कर्त्तव्यः ८ ॥

आनंदगिरिकृत टीका २

भगवदुपासना विशिष्टफलेत्येवं यतः सिद्धमतो भगवन्निष्ठया भ
वितव्यमित्याह यत इति असंहिताकरणं श्लोकपूरणार्थं मनोबु
द्ध्योर्भगवत्यवस्थापने अनन्तरं फलमाह तत इति भगवन्निष्ठ
स्य तस्मात् प्रतिबन्धाभावं सूचयति संशयोत्रेति ८ ॥

स्वामिकृत टीका ३

यस्मादेवं तस्मान्मय्येवेति मय्येव संकल्पात्मकं मनः आधत्स्व स्थिरीकु
रु बुद्धिमपि व्यवसायात्मिकां मय्येव प्रवेशय एवं कुर्वन्मत्प्रसा
देन लब्धज्ञानः सन् अत ऊर्ध्वं देहान्ते मय्येव निवसिष्यसि निवत्स्यसि म
दात्मना वासं करिष्यसि नात्र संशयः तथा च श्रुतिः देहान्ते देवः परं ब्र
ह्म तारकं व्याचष्ट इति ८ ॥ पैशाचभाष्य टीका ४ स्पष्टार्थं

रामानुजभाष्य टीका ५

+ अत ऊर्ध्वं मय्येव निवसिष्यसि अहमेव परमप्राप्य इत्यध्यवसायपूर्व
कमनोनिवेशनानन्तरमेव मयि निवसिष्यसीत्यर्थः ८ ॥

+ अतोतिशयज्ञानार्थित्वात्त
लभत्वाद्विरलभ्यत्वाच्च मय्ये
व मन आधत्स्व मयि मनः स
मानं कुरुष्व मयि बुद्धिं निवे
य अहमेव परमं प्राप्य इत्य
वसायं कुरु +

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

आग्रपदेशेन तपे सर्वं मयि संन्यस्यन्ति तेषामहं समुद्धर्ता सकलवि
घ्नादिक्लेशेभ्यः येन समावेशनं व्याख्यातं तथा चैव एवात्र मा योगारू
ढिमत्वात् तथा च मम स्तोत्रे विशिष्टकरणासनास्थितिसमाधिसंभा
वनाविभाविततया यदा कमपि वा यमुल्लासयेत् तस्मान्न मदोदि
तासरसवाहिनी यावितिर्यंतस्तितयमन्त्रि पौरस्फुटमिह्यापि संवेद्यते

यदा तु विगतैर्धनैः स्ववशावर्तिनो से श्रपन्नकृत्रिमसन्महसन्तुलकर्के
पवाष्यानुगः शरीरनिरपेक्षतो स्फुटमनुपादरानश्रितः स्वयं कृतितु
ध्यतेपुगपदेव बोधानलः तदैव तवदेविनष्ट गुरूपाश्रियैर्वर्णितम
हेशामवबुध्यते विवशापाशसंज्ञोभकामित्यादि ८ ॥

परमार्थप्रपा टीका १

यद्येवं तर्हि मय्येवेति संकल्पविकल्पात्मकं मनः मय्येव आधत्स्व
स्थिरीकुरु तथा बुद्धिमध्यवसायात्मिकां मयि निवेशय प्रवेशय अ
तऊर्ध्वं मतो नन्तरं मय्येव निवसिष्यसि मदाकारो भविष्यसि तदुक्तं
चेतो मननमनगजं मदमत्तवेत्तमनं दिशोडुः संकल्पविकल्पनिव
सिर्वालिनवाको भविष्यति तदुक्तं चेतो मननमनंगजं मदभराक्रा
न्तं मत्तं दिशोडुः संकल्पविकल्पदन्तदलितप्रोद्दामयैर्पेडुमं त्वद्वाक्य
दृढतरप्रबोधनिगडैर्भूयः समाक्रामितं ध्यानयोजितमभ्यंजेनवरहरेरा
लीनमस्त्रिहृदयं ८ ॥ ६८

वनमाली टीका ८

यथा भक्त्योपासकस्याधिकमंतो भक्तिं विधत्ते मयीति मय्येवानंतम
हिम्नि संकल्पात्मके मनश्चापन लपारयना मत्रविषयान्तरे देवान
रेनवान्तरे वा अध्यवसायात्मिकां बुद्धिं निश्रयात्मबुद्धिहारिनिवेशय
विषयान्तरेभ्यो व्याहृत्यानिरन्तरं मय्येव निवेशय तत्स्यपि: अर्ह मद्ध्याना
नंतरं मदर्पणेतदप्रमादद्वारा मय्येव निवसिष्यसि मत्समीप विशेष
रूपो मत्साम्यात्मनो माप्तश्च मुक्तिं प्राप्स्यसीत्यत्र संदेहस्य परमे प्रोक्ता
वचनेन संशयः कर्तव्य इति शेषः एवं मनः स्पृश्यता सम्पिः पादपद्मयो २
ध्येः निरंजनः परम साम्यमुपैतीति श्रुतेः ८ ॥

अन्वयवैजयन्ती टीका ९

यस्मादस्य मद्उपासनस्याति विलम्बमविरलभावं संतानार्थकत्वं चा
लिनस्यामय्येवमनोबुद्धि समाधाने त्वं कुर्वित्याह मय्येव मन इति म
य्येव नन्तस्वरूपे मनः संकल्पात्मकमाधत्स्व समाधानं कुरु कथम
य्येव बुद्धिमध्यवसायात्मिकां न निवेशय श्रीकृष्ण एव परमश्रा
प्यो नान्य इति निश्चयं कुरु एवं कुर्वाणस्त्वमनन्तरं एव भगवानहं
स एव परमप्राप्य इति निश्चयपूर्वकं मनो निवेशनानन्तरमेव मय्ये

व परमेश्वराख्यरूपे सर्वेश्वरेश्वरे भगवति कृष्णे एव निवसिष्यसि निव
त्स्यसि न तु स्वात्मनिष्ट वदति कष्टात्मा शास्त्रासिन संशयस्त्वयात्र प्र
तिबंधशंका न कर्तव्येत्यर्थः ८ ॥

तदेवमियत्ताप्रबंधेन सगुणो **मधुसूदनी टीका** ९ पासनां स्तुत्वा इदानीं तां विधत्ते ॥

मय्येव सगुणे ब्रह्मणि मनः संकल्पविकल्पात्मकमाधत्स्व स्थापय
सर्वा मनोवृत्तीर्मद्विषया एव कुरु एवं मय्येव बुद्धि
मध्यवसायलक्षणां निवेशय सर्वा बुद्धिवृत्तीर्मद्विषया एव कुरु।
विषयांतरपरित्यागेन सर्वदा मां चिंतयेत्यर्थः ततः किं स्यादिति त
त्राह निवसिष्यसि निवत्स्यसि लब्धज्ञानः सन्मदात्मना मय्येव शुद्धे
ब्रह्मण्येव अत ऊर्ध्वमेतद्देहांतेन संशयः नात्र प्रतिबंधशंका कर्त
व्येत्यर्थः मय्येव अत ऊर्ध्वमित्यत्र संध्यभावः श्लोकपूरणार्थः [illegible]
[illegible] ८ ॥

सदानंदी टीका ११

एवं येनेयनाल्पेवं सगुणोपासनो हरिः स्तुत्वेदानीं विधत्ते त्र मय्येवे,
त्यादिना स्फुटं १ मय्येव सगुणे विष्णौ संकल्पाद्यात्मकं मनः स्थापय
वेनचा बुद्धिं निश्चयैकस्वरूपिणीं विषयांतरसंत्यागात्मामीशमनु
चिंतय एवं चिंतयनस्ते यत्फलं स्यात्कृष्णेन तत्स्फुटं २ निवत्स्यसि म
यि ध्येये लब्धज्ञानो महात्मना एतद्देहलयादूर्ध्वं नात्र शंकास्ति काच
न च ब्रह्मादयोपि सततं ऋतिसारविज्ञाय यस्मिन्रत्नाद्यवगणाय्यप
दं स्वकीयं पद्मारत्नाकमलसद्विहाय यत्र श्रीशेन मेव मनसाहृ
दि माश्रयामि ५ ८ ॥

नीलकंठी टीका १२

यस्मादेवं तस्मान्मय्येव विश्वरूपे ईश्वरे मनः संकल्पविकल्पात्मकं
आधत्स्व स्थापय मय्येवाध्यवसायं कुर्वतीं बुद्धिं निवेशय तत्फलं च
निवसिष्यसि निवत्स्यसि निश्चयेन मदात्मना मयि वा सेकरिष्यसि
अतः शरीरपातादूर्ध्वं न संशयः कर्तव्यः ८ ॥

आनंदी टीका

अत्रोपपत्ति माह— मय्येव मयि साकारे एव मनः संकल्पविकल्पात्मकम् बुद्धिं निश्चयात्मि

काम एवमत्र मं योगं मे यमयोगपूर्वं ज्ञानकर्मसमुच्चययुक्तिमा-
श्रितः मय्येव निवत्स्यसि देहपातोत्तरं मत्सायुज्यमेव प्राप्स्यसीत्यर्थः
[illegible] ८ ॥

श्री गी टीं ह्रा

अथ कथमिदमित्याश्चर्यमुपपद्यते यो लोकवत्सर्वाः क्रियमाणा रूपं द्वैतपरं ब्रह्मस्वरूपामस्तुतिरूपपरमसमाधिनिष्ठ इति दितमत्राक् प्रतिपादितामपि भक्तिहत्यत्वात् दुर्ग्रहामुपदेशमप्रतिपत्तिस्थैर्यायपुनराह ॥

रामकंठटीका

इह सर्वज्ञानानां मनोबुद्धिनिबंधनाः सर्वार्थसंविदस्तया हि मनो वा-
स्याहिमकारा स्वतंत्रविकल्पात्मिका पूर्वानुभूतस्मरणारूपविकल्पा-
त्मिका च बुद्धिस्तु निस्तनिश्चयात्मिकत्वान्निर्विकल्पैव स्थिते मय्येवैा-
कस्मिन्परमार्थसति निसर्गनिर्मलचिदाकाशस्वरूपे परमात्मनि य-
थोक्तस्वरूपं मनश्चायत्त्व सन्निवेशय यद्यन्मनसा विकल्पयसि तत्तन्म-
दात्मकत्वेन जानीहि तथा बुद्धिं यथोक्तरूपं मय्येव यथोक्तस्वरूपे निवो-
शय समर्पय यद्यद्बुद्ध्या निश्चिनुषे तत्तन्मदात्मकत्वेनैव जानीहि अयम-
त्रतात्पर्यार्थः यो यः कोपि विकल्पो निश्चयमानो वा तेन तेन रूपेण संवे-
द्यमानत्वादेव संविदाकाशादभिन्नः संविदात्मकश्च प्रकाशोऽहमेव परमा-
र्थिकस्यैकस्यैव देवस्याव्यभिचारी परमेश्वरतिवास्तवेन रूपेण सर्वभावाः ।
सर्वावस्था मदात्मका एव केवलं मायाव्यामोहितो लोकस्तानिदंत-
याध्यवस्यतीति तेन सम्यग्ज्ञातोपदेशेन मय्येव समर्पितबुद्धिस्ततो-
योग्यतातिशयात्साक्षादात्मस्वरूपमनुभावितः स सर्वावस्थासु सर्व-
भावान्परमार्थतो मत्प्रकाशकत्वेनैव परिमृषन्नेवं विधं मत्संयो-
गेन रूपेतया प्रकृष्टं योगं समाधिमास्थितः समाश्रितः सन्मय्येव प-
रमात्मनि निवत्स्यसि स्थितिं लप्स्यसे परमाप्स्यसीत्यर्थः स्वकर्मयोग-
स्य यथोक्तज्ञानसंस्कृतविहितकर्मानुष्ठानमात्रमापन्नत्वात्सर्वथास-
र्वदा सर्वत्रसंपूर्णरूपत्वेनानुभूयमानत्वाद्दीर्घकालनैरन्तर्यादरस-
ध्यमानक्रमसत्त्ववद्विधानुष्ठाननिस्नातयोः प्राशिकया करावित्क-
थं विदनुभवनीयस्वरूपादस्मात् योगादुत्तमत्वं [illegible] ॥

लासिकी [illegible]टीका

ननु कर्मयोगिनो लोकवदेव कर्माण्याहतस्य कथं भवदनुस्मरणलक्षणो विम-
र्शान्त्यागउपपद्यते एतदन्याश्चर्यमिव भासते इत्यत आह ॥

त

मय्येवेश्वरात्मनि निरंतरं याकतिपयं कालं मनो मननात्मकमन्तः
करणमाधत्स्व सन्निवेशय मय्येव बुद्धिं बोधशक्तिं समर्पय अत
ऊर्ध्वं मनोबुद्ध्योः सम्यङ्निवेशनानंतरं मय्येव मुक्तावपि निवसिष्यसि
मद् विश्रान्तो भविष्यसि व्यवहारेपि न विमर्शाद्भ्रश्यसीत्यर्थः नात्र संशयः
[illegible]
[illegible] ८ ॥ ॥

पंचोलीटीका

यस्मादेवं तस्मात् मयीति मनः संकल्पविकल्पात्मकं मय्येव विश्व
रूपे ईश्वरे आधत्स्व स्थापय बुद्धिं निश्चयात्मिकां मयीश्वरे निवेशय
आरोपय अत ऊर्ध्वं देहापातोत्तरकाले त्वमपि मय्येव निवसिष्यसि ८

रणवीरसमिद्बोधिनी ॥

यस्मादेवं तस्मान्मय्येव संकल्पात्मकं मनः आधत्स्व स्थिरीकुरु
बुद्धिमपि व्यवसायात्मिकां मय्येव प्रवेशय ततः किं स्यादित्यत
आह अत ऊर्ध्वं देहान्ते मय्येव निवसिष्यसि निवत्स्यसि मद्धाम्ना
वासं करिष्यसि नात्र संशयः देहान्ते देवः परं ब्रह्म तारकं व्याचष्टे
इति श्रुतेः ८ ॥

मधुभाष्य

८ ॥

42

भाषा अनुवाद टीका

इससे संकल्प विकल्पात्मक मनको मेरे मे थिर करो और व्यवसायात्मिका बुद्धिको भी मेरे मे लगावो तो देहके अन्तमे मेरी कृपासे तत्त्व ज्ञान को प्राप्त होय परमात्मा रूप मेरेमे स्थिति कहे वास करोगे इसमे कुछ संशय नहीं हैं सोई श्रुति कहती है कि सगुण उपासक को देहान्त होनेपर वह उपास्यदेव परब्रह्म मन्त्र उपदेश करिके अपरोक्ष कहे साक्षात करदेय है ८ ॥

दोहा

मोमें थरमन आपनो मोमे बुद्धिनिवेश मोमे वसहुं अंत मे
यामे नाहि संदेस ८॥

43

अथचित्तंसमाधातुंनशक्नोषिमयिस्थिरं
अभ्यासयोगेनततोमामिच्छाप्तुंधनंजय ९

शांकरभाष्य टीका १

अथेतिअथएवंयथावोचामतथामयिचित्तं समाधातुं स्थापयितुं
स्थिरमचलं कर्तुं न शक्नोषि चेत्ततःपश्चादभ्यासयोगेन चित्तस्यैकस्मि
न्नालम्बने सर्वतः समाहृत्य पुनःपुनः स्थापनमभ्यासस्तत्पूर्वको
योगः समाधानलक्षणस्तेनाभ्यासयोगेन मां विश्वरूपमिच्छ प्रार्थ
यस्व आप्तुं प्राप्तुं हेधनञ्जय ९ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

तत्प्रदर्शनपूर्वकं भगवत्प्राप्त्युपायान्तरमाह अथेत्यादिना ९

स्वामिकृत टीका ३

अत्रासक्तंप्रतिसुगमोपायमाह अथेति स्थिरंयथाभवत्येवंमयि॰
चित्तंधारयितुंयदिशक्तोनभवसि तर्हिविक्षिप्तंचित्तंपुनःप्रत्याहृत्य
मदनुस्मरणलक्षणोयोऽभ्यासयोगस्तेनमांप्राप्तुमिच्छप्रयत्नंकुरु ९

पिशाचभाष्य टीका ४

स्पष्टार्थः ९ ॥ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

अथेति अथसहसैवमयिस्थिरंचित्तंसमाधातुंनशक्नोषिततोऽभ्या॰
सयोगेनमांप्राप्तुमिच्छस्वाभाविकानवधिकातिशयसौन्दर्यसौशी
लसौहार्दवात्सल्यकारुण्यमाधुर्यगांभीर्यौदार्यशौर्यवीर्यपराक्र
मसर्वज्ञत्वसत्यसंकल्पत्वसकलकारणत्वाद्यसंख्येयकल्याणगुण
सागरेनिखिलहेयप्रत्यनीकेमयिनिरतिशयप्रेमगर्भस्मृत्यभ्या
सयोगेनस्थिरंचित्तसमाधानंलब्ध्वामांप्राप्तुमिच्छ ९ ॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

स्पष्टार्थः ९ ॥ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७

अथोक्तोपायाशक्तस्यपुनरुपायान्तरमाह अथेति अथमयिचित्तं
स्थिरंनिश्चलंसमाधातुम् कर्तुंयदिनशक्नोसिनहि प्रत्याहृत्यम

श्री॰ गी॰ टी॰ हा॰

55

दनुस्मरणरूपोयोभ्यासस्तेनमामाप्तुंप्राप्तुंइच्छांप्रयत्नंकुरु ९ ॥

वनमाली टीका ९

लक्ष्येचित्तस्यैकतानत्वरूपंध्यानंध्यानाख्यंमनोनिवेशनंकर्तुमशक्तः
स्यध्यानार्थमुपायांतरमाह अथेति अथयदिमयीन्द्रियागोचरेचित्तं
स्थिरंसमाधातुमेकाग्रंकर्तुंनशक्नोषितर्हि अभ्यासयोगेनम
दाकारवृत्त्युपप्रवाहरूपेणमदनुस्मरणाभ्यासेनमामाप्तुमिच्छकदा
भगवंतंप्राप्स्यामीतिचिन्तापुरःकोध्यानार्थंमदनुस्मरणमनिशंकुर्वि
त्यर्थः ९ ॥

ऊहमवैजयन्ती टीका ९

ननुयेषामेवमनोहरन्तिस्मध्येवकेवलेस्थिरास्यात्तएवत्वांप्राप्नुवन्तिम
मतुतादृशीनहि नैस्वात्कथंत्वामहंप्राप्स्यामीतिचेत्तत्राह अथचि
त्तमितिहेधनंजयअथसहसैवमयिस्थिरंयथास्यात्तथाचित्तंस
माधातुंसम्यगनायासेनाधातुंस्थापयितुंनशक्नोषिसमर्थोनभव
सितर्हि अभ्यासयोगेनमत्तोऽन्यत्रगतस्यमनसस्तत्तद्विषये
भ्यःसर्वेभ्यःपुनःपुनर्मयिस्थापनमभ्यासस्तत्पूर्वकोयोगस्समा
धिस्तेनमांसर्वेश्वरमाप्तुंप्राप्तुमिच्छकामयस्वराजसत्वादेवबहून्शत्रू
न्जितवांस्तेभ्यस्त्वंवशयनमाहृतवानसिशब्दादिविषयरूपान्शत्रू
न्जित्वातेभ्योमनोरूपंधनमाहृत्यमयिस्थापयिष्यसीतिनाश्चर्य
मितिसम्बोधनाभिप्रायः ९ ॥

इदानींसगुणब्रह्मध्याना
सक्तानामशक्तितार
तम्येनप्रथमं ——

मधुसूदनी टीका ९

श्रुतिमादौवाहेभगवद्ध्यानाभ्यासस्तदशक्तौभागवतधर्मानुष्ठानंत
दशक्तौसर्वकर्मफलत्यागइतित्रीणिसाधनानित्रिभिःश्लोकैर्विध
त्ते अथपदंतानंतरस्थिरंयथास्यात्तथाचित्तंसमाधातुंस्थापयितुंमयि
नशक्नोषिचेत् ततएकस्मिन्प्रतिमादावालंबनेसर्वतःसमाहृत्य नं
चेतसःपुनःपुनःस्थापनमभ्यासःतत्पूर्वकोयोगःसमाधिःतेना
भ्यासयोगेनमामाप्तुमिच्छयत्नंकुरुहेधनंजय बहून्शत्रून्जित्वा
धनमाहृतवानसिराजसूयायार्थमेकंमनःशत्रुंजित्वातत्त्वज्ञानध
नमाहरिष्यसीतिनतवाश्चर्यमितिसंबोधनार्थः ९ ॥

सदानंदी टीका ९

इदानीं सगुणब्रह्मध्यानाशक्तौ नृणां हरिः अशक्तितारतम्येन वि
धत्ते साधनत्रयं १ प्रतिमादौ हरिध्यानाभ्यासः स्यात्प्रथमे नृणां त
दशक्तौ नृभिः कार्यो धर्मो भागवतः सदा २ सर्वकर्मफलत्यागस्त
दशक्तौ च साधने अशक्तितारतम्येन साधनत्रयमुच्यते ३ यदुक्त
रीत्या चित्तं चेन्नैव स्थापयितुं क्षमः मयीश्वरे वासुदेवे निश्चले तर्हि
सर्वदा आङ्गमसर्वतो वा स्यादेकस्मिन्नवलंबने चेतसः स्थापने
भूयो भूयोभ्यासः समुच्यते ५ तत्पूर्वकसमाधिर्यस्तेन मामाप्तुमी
प्सं धनंजय प्रतिमादौ चित्तं कृत्वा समाहितं ६ ॥

नीलकंठी टीका १२

विश्वरूपधारणायामशक्तं प्रत्याह अथेति मयि विश्वेश्वरे विश्व
रूपे अथ यदि चित्तं समाधातुं निवेशितुं अचलं धारयितुं न शक्नो
षि ततस्तर्हि अभ्यासयोगेन चित्तस्यैकस्मिन्नाभ्यंतरे बाह्ये वा प्रति
मादावालंबने सर्वतः समाहृत्य पुनःपुनः स्थापनमभ्यासस्तत्पूर्व
को योगः समाधानलक्षणस्तेनाभ्यासयोगेन मां विश्वरूपमाप्तुं
प्राप्तुं इच्छ प्रार्थयस्व हे धनंजय ९ ॥

आनंदी टीका

संयम प्रकारमेवोपदिशति ॥
अभ्यासयोगेन षष्ठाध्यायोक्तक्रमेण चित्तसंयमेन मामाप्तुमिच्छ ९

रामकंठी टीका

\+ अथेति प्रकरणोपन्यासार्थं यदि यथाप्रतिपादितप्रकारेण यथोक्तस्व
रूपे मयि चित्तं मनोबुद्धिवृत्त्यात्मकमंतःकरणं स्थिरं सर्वावस्थास्ववि च
लावधानतया दृढमावेशयितुं समर्पयितुं मत्स्वरूपाभेदेन भावयि
तुं न शक्नोषि न प्रभवसि ततोभ्यासयोगेन कर्मयोगश्च तथा षष्ठाध्याय
संविधानेन तत्तद्योगशास्त्रप्रणीतेतिकर्तव्यता विशिष्टेन वा चित्तवृ
त्तिनिरोधप्रयत्नात्मकाभ्यासप्रधानेन समाधिना मां यथोक्तस्वरूपा
माप्तुमभेदेन प्रतिपत्तुमिच्छ मत्स्वरूपप्राप्त्यभिसन्ध्यपरित्यागेनाभ्या
सयोगमपि कर्मयोगयोगपतारतमतमनुतिष्ठेत्यर्थः ९ ॥ ॥ ॥

\+ एवं शुद्धभगवत्स्वरूपोपासनाक्रमं प्रतिपाद्य सर्वस्यैकस्य चित्तत्रपात्रतामर्जुनवदसंभाव
यन्नर्जुनोपदेशेनैवोपायान्तराण्यनुज्ञामाह ॥

+ एवमीश्वरात्मनि विश्रान्तचित्तस्य उपासनोक्रममुक्त्वा ततोऽप्यशक्तौ वैतदनुष्ठानस्यासंभवे सति गौणानि साधनान्तराण्याह ॥+

गी॰
टी॰
ह॰

45

लाखकी [illegible]टीका

+ अथ यदि मयि चित्तमन्तःकरणं यथोक्तप्रकारेण हे धनंजय नित्यनिश्चलतया मदभेदेनावस्थापयितुं न शक्नोषि न समर्थोसि ततस्तर्हि चित्ते मंचित्तं पुनः पुनः प्रत्याहृत्य मद्रूपस्मरणालक्षणो योभ्यासयोगस्तेन मामात्माभेदेन लब्धुमिच्छ प्रयत्नं कुरु [illegible] ९ ॥

पंचोलीटीका

अत्रासक्तं प्रति सुगमोपायमाह अथेति हे धनंजय एवं मदुक्तप्रकारेण चित्तं मयि विश्वरूपे समाधातुं स्थापयितुं अचलं कर्तुं न शक्नोषि चेत्ततः पश्चादभ्यासयोगेन चित्तस्यैकस्मिन्नालंबने सर्वतः समाहृत्य पुनः स्थापनं अभ्यासः स एव पूर्वोक्तश्लोकेन अभ्यासयोगेन मनः समाधानलक्षणेन मां विश्वरूपं प्राप्तुमिच्छ प्रार्थयस्व ९

धनावीरसमिद्बोधिनी

अथैवमशक्तान्प्रति सुगममुपायत्रयं त्रिभिः श्लोकैराह अथेति अथ पदांतरे स्थिरं यथा स्यात्तथा चित्तं मयि धारयितुं चेन्न शक्नोषि तत एकस्मिन्प्रतिमादावालंबने सर्वतः संहृत्य चेतसः पुनः पुनः स्थापनमभ्यासस्तत्पूर्वको योगो युक्तिस्तेन मामाप्तुमिच्छ प्रयत्नं कुरु यत्नं कुर्येति साक्षात्पदं यथा विषयं निवार्य मनसि मुद्राषी तथैव मनो विषविमित्यमत्सनामारूढविष्यसौतिन नवाप्स्यसि ९॥

मधुभाष्य

९॥

भाषा अनुवाद टीका

और सगुण उपासनामे अशक्त पुरुष को सुगम उपाय कहते हैं कि जो चित्तको मेरे मे स्थिर करनेन शकै तो हे धनञ्जय अर्जुन विषयमे विक्षिप्त चित्त को विषयोंसे पुनः पुनः फेरि कर मेरे स्मरण की अभ्यास से हमै प्राप्त होने की यत्न करै ९ ॥

दोहा

जोचित धारन शक्त हो मोमेहूं थिर सोय अभ्यासयोगसें
मोहि तु प्राप्त धनंजय होय ९॥

46

अभ्यासेप्यसमर्थोसि मत्कर्मपरमोभव
मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि १०

शांकरभाष्य टीका १

अभ्यासेपीति अभ्यासेप्यसमर्थोसि अशक्तोसि तर्हि मत्कर्मपरमो
भव मदर्थं कर्म मत्कर्म तत्परमोभव मत्कर्मप्रधानइत्यर्थः अभ्या
सेन विना मदर्थमपि कर्माणि केवलं कुर्वन् सिद्धिं सत्वशुद्धि
योगज्ञानप्राप्तिद्वारेणावाप्स्यसि १० ॥

आनंदगिरिकृत टीका २

एकमात्मावलंबने स्थूले प्रतिमादिसमाधाने ततोभ्यन्तरे विश्वरूपे
चित्तैकाग्र्ये हेत्वाभिनिवेशादभ्यासाधीने योगेपि सामर्थ्याभावे पु
नरुपायान्तरमाह अभ्यासेपीति अभ्यासयोगेन विना भगवद
र्थकर्माणि कुर्वाणस्य किं स्यादित्याशंक्याह अभ्यासेनेति सिद्धिः
बलभावः अपि रिह अवपिसूचनार्थः १० ॥

स्वामिकृत टीका ३

यदिपुनः अभ्यासइति अभ्यासेपियदि अशक्तोसि तर्हि मत्प्रीत्यर्थं कर्मा
णिएकादश्युपवासव्रतचर्यानामसंकीर्तनादीनि तदनुष्ठानमेव
परमेयस्य तादृशो भव एवंभूतानि कर्माण्यपि मदर्थं कुर्वन् मोक्षं
प्राप्स्यसि १० ॥

पिशाचभाष्य टीका ४

स्पष्टार्थं १० ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

अभ्यासेति अर्थैवंविधस्मृत्यभ्यासेप्यसमर्थोसि मत्कर्मपरमोभ
वमदीयानि कर्माण्यालयनिर्माणोद्यानकरणप्रदीपारोपणमा
र्जनाभ्युक्षणोपलेपनपुष्पाहरणपूजनावर्तननामकीर्तनप्र
दक्षिणनमस्कारस्तुत्यादीनि तान्यत्यर्थप्रियत्वेनाचर अत्यर्थप्रिय
त्वेनमदर्थकर्माणि कुर्वन्नचिरादभ्यासयोगपूर्विकां मयिस्थिरां
विनास्थितिं लब्ध्वा मत्प्राप्तिरूपां सिद्धिमवाप्स्यसि १० ॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

श्री॰ गी॰ टी॰ हा॰

47

तीव्रतरभगवद्भक्तिपानविरतरप्रसादितगुरुचरणानुग्रहं वा
विनादुर्लभश्चावेशप इत्यभ्यासः अभ्यासोपिनशक्यतेविक्षेपाधि
भवादतस्तन्नाशायकर्मस्वज्ञानपरस्वाध्यायहोमादीकुरु १० ॥

परमार्थप्रपा टीका २

यदि पुनः अभ्यास इति मदनुस्मरणरूपेऽभ्यासेप्यसमर्थोसित
र्हिमदर्थंयानिकर्माणितपोदानव्रतादीनितान्येवपरमेषुसतदेक प१
निष्ठोभव एवंविधानिकर्माणिमदर्थंकुर्वन्नपिसिद्धिंप्राप्स्यसि १०

वनमाली टीका ५

मत्प्रीत्यर्थंकर्ममत्कर्मश्रवणकीर्तनादिकेभगवानंतत्परःकारयि
तिकर्मतेनसएवप्रीयतामितिबुद्ध्यायोगनयादानादिकंचकृते
मत्कर्मतत्परस्तन्निष्ठोभवमदर्थंमत्प्रीत्यर्थंमत्कर्मप्रकारेणकर्मा
ण्यपिकुर्वन्सिद्धिंमुक्तिमवाप्स्यसि १० ॥

ऊरुमवैजयन्ती टीका १०

ननुवायोरिवमनसोऽनिवार्यत्वान्मस्थिरत्वाभ्यासेममनशक्तिरिति
चेत्तत्राह अभ्यासेप्यसमर्थो सीतियद्येवंविधस्त्वमभ्यासेप्यसम
र्थोऽसितर्हिमत्प्रीणनार्थंमत्कर्मपरमोभवमदीयानिकर्माण्या
लयनिर्माणोद्यानकारणप्रदीपारोपणमार्जनाभ्युक्षणोपलेप
नपुष्पवाटीसेचनतुलसीपुष्पाद्याहरणपूजनोद्धर्तननामकीर्त
नप्रदक्षिणनमस्कारस्तुतिवाद्यगीतनृत्यादीन्यतिप्रेम्णाचरयेव
मत्प्रीत्यर्थंप्रियत्वेनमदर्थंमदेवधारणोमत्प्रसादप्रयोजनायैवन
तुलोकप्रसादप्रतिष्ठाभोगादिनिमित्तंयःकर्माणिस्वकराणिमत्कर्म
स्वरूपाणिकुर्वन्कुर्वाणस्त्वंसिद्धिमवाप्स्यसिअचिरादभ्यासयोग
हविकामयिस्थिरांचित्तस्थितिलब्ध्वामत्ताभिरूपांसिद्धिंमुक्तिंप्रा
प्स्यसीत्यर्थः १० ॥

मधुसूदनी टीका १०

मत्प्रीणनार्थंकर्ममत्कर्मश्रवणकीर्तनादिभागवतधर्माःतत्प
रमःतदेकनिष्ठोभव अभ्यासासामर्थ्येमदर्थंभागवतधर्मसंज्ञ
कानिकर्माण्यपिकुर्वन्सिद्धिंबलभावलक्षणांमनःकरणशु
द्धिज्ञानोत्पत्तिद्वारेणावाप्स्यसि १० ॥

सदानन्दी

तत्रापियद्यशक्तोसितदामत्प्रीतिसाधनं मत्कीर्तनंमच्छ्रवणंमद
र्चनादिकर्मयत्न १ धर्मोभागवतःसत्स्यान्नस्मिन्नेकरतोभव एवं
भागवतान्धर्मान्कुर्वन्निष्कामचेतसा २ सत्वशुद्ध्यात्मविज्ञानोत्प
त्तिद्वारेणमत्परो सिद्धिंप्राप्स्यसिसद्योतिब्रह्मभावैकलक्षणां ३ १०

नीलकंठी टीका १२

अभ्यासेपीति अभ्यासेपूर्वश्लोकोक्ते मत्कर्म श्रवणंकीर्तनंवि
ष्णोःस्मरणंपादसेवनं अर्चनंवंदनंदास्यंसख्यमात्मनिवेदन
मिति नवविधभजनात्मकंभगवत्प्रीत्यर्थंकर्ममत्कर्मशब्दि
तं तदेवपरमंआवश्यकंयस्यताद्दशोभव कर्माणिश्रवणा
दीनिसिद्धिंसत्वशुद्धिं १० ॥

आनंदीटीका

योगाभ्यासेचेदशक्तस्तर्हिमत्कर्मपरमोभवमदर्थंकर्माण्येवपरमा
णिप्रकृष्टान्यभीष्टसाधनानियस्यताद्दशोभव यत्किमपिकरोषिचेत
स्मात्तन्मयिसमर्पयन्सिद्धिमाप्स्यसीत्यर्थः १०॥

रामकंठीटीका

एवंविधेप्यभ्यासेऽभ्यासयोगेसमर्थोशक्तः तर्हिमत्कर्मपरमोमदर्थं
कर्माणिमत्कर्माणितान्येवपरमाण्यभीष्टसाधनतयाप्रकृष्टानिय
स्यसतथाविधोभवकर्मयोगाङ्गतयो पगतस्येश्वरप्रणिधाना
ख्यस्यक्रियायोगस्यानुष्ठानमाचरेत्यर्थः ततोपिसिद्धिमत्स्वरूपावा
प्तिलक्षणासमाधिफलसिद्धिर्भवति अतएवाह मदर्थमपिकर्माणि
कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसीति १०॥

लासिकी [illegible]टीका

किंच—यद्यभ्यासेपिजनताश्चिद्दन्तारायादशक्तोसि तर्हिमत्कर्मपरमोभव
विघ्नविनाशायममेश्वरस्यप्रीत्युत्पादकानियानिकर्माणिजपध्या
नपूजादीनितान्येवपरमाणि अवश्यकर्तव्येभ्यःकार्येभ्य उ
त्कृष्टानियस्यताद्दशोभव कुतइत्यतआह मदर्थमपिकर्माणिकु
र्वन्सिद्धिमभीष्टतममद्दिव्यांतिलक्षणाफलसिद्धिमवाप्स्यसि [illegible]
[illegible] १०॥

48

पैचोलीटीका

अभ्यासासामर्थ्यप्रतिपन्नांतरमाह अभ्यासइति हेअर्जुनयः
दित्वमभ्यासेप्यसमर्थोसितर्हिमत्कर्मपरमोभवमदर्थकर्मम
त्कर्मश्रौतस्मार्तादिकेदेवपूजापंचमहायज्ञादिकेममविष्णुरू
पस्यप्रीत्यर्थंक्रियमाणंकर्ममत्परमः मत्प्रयानोभवमदर्थमः
पिकर्माणिकुर्वन्नसिद्धिमंतःकरणस्यशुद्धियोगज्ञानप्राप्तिद्वारे
णप्राप्स्यसि १०

रणवीरसमिद्धोधिनी

अभ्यासेपि यदिनशक्तोसि तर्हि मत्प्रतीत्यर्थं यानिकर्मा
णिस्वधर्मस्थितिकत्वादापतितानित्रुद्धादीनितदनुष्ठानमे
व परमंयस्यताहृशोभव एवं मदर्थकर्माणिकुर्वन्सिद्धिमः
वाप्स्यसि १०॥

मधुभाष्य

१०॥

भाषा अनुवाद टीका

और जो अभ्यास करने मे समर्थ न होउ तो मत्प्रीत्यर्थ एकादशी उपवास व्रत पूजा औ नाम का कीर्तन आदिकर्म यो धर्म हैं उनमे तत्पर होउ क्यों कि मत्प्रीत्यर्थ कर्म करनेसे भी मुक्तिको प्राप्तहोउगे १० ॥

दोहा

अभ्यास विषे असमर्थ जो तौ मो कर्मरत होहु मो हित कर्महि
करत भी सिद्धिप्राप्त हुं सोहू १० ॥

49

अथैतदप्यशक्तोसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः
सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ ११

शंकरभाष्ये टीका १

अथैतदिति अथ पुनरेतदपि यदुक्तं मत्कर्मपरमत्वे तत्कर्तु
मशक्तोसि मद्योगमाश्रितो मयि क्रियमाणानि कर्माणि सन्न्य
स्य तत्करणं तेषामनुष्ठानं मद्योगस्तमाश्रितः सन् सर्वकर्म
फलत्यागं सर्वेषां कर्मणां फलसन्न्यासं सर्वकर्मफलत्यागं
ततोऽनन्तरं कुरु यतात्मवान् सन्नित्यर्थः ११ ॥

आनंदगिरिकृत टीका २

भगवत्कर्मपरत्वमप्यशक्यमिति शंकते अथेति बहिर्विषया
कृष्टत्वेनेत्यादित्यर्थः नहि भगवत् आत्मा याथात्म्येन संयतचि
त्तो भूत्वा कर्मफलसन्न्यासं कुर्वित्याह मद्योगमिति ११

स्वामिकृत टीका ३

अन्येनेभगवद्धर्मनिष्ठामशक्तस्यापत्तोन्तरमाह अथैतदपीति
अथैतदपि कर्तुं न शक्तोसि तर्हि मद्योगं मदेकशरणत्वमाश्रितः
सर्वेषां दृष्टादृष्टार्थानामावश्यकानामग्निहोत्रादिकर्मणां फला
नि नियतचित्तचित्तो भूत्वा परित्यज एतदुक्तं भवति यथा तावदी
श्वरात्तपाय यथाशक्ति कर्माणि कर्तव्यानि फलं तु दृष्टमदृष्टं वाप
रमेश्वराधीनमित्येवं मयि वा समारोप्य फलासक्तिं परित्यज्य वर्त
मानो मत्प्रसादेन कृतार्थो भविष्यसीति ११ ॥

पैशाचभाष्ये टीका ४

स्पष्टार्थं ११ ॥

॥

रामानुजभाष्ये टीका ५

अथेति अथ मद्योगमाश्रित्यैतदपि कर्तुं न शक्तोसि मद्गुणानुसं
धानकृतमदेकप्रियत्वाकारभक्तियोगमाश्रित्य भक्तियोगोद्गा
मे वमेतत्कर्मापि कर्तुं न शक्तोषि ततोऽक्षरयोगमात्मस्वभावा
नुसंधानरूपं परभक्तिजननं सर्वपापक्षोदिनमाश्रित्य तदुपायत

श्री॰
गी॰ टी॰
टी॰

50

यासर्वकर्मफलत्यागंकुरुमत्प्रियत्वेनमदेकप्राप्यताबुद्धिःक्षीणाशे
षपापएवजायतेयतात्मवान्यतमनस्कः ततोनभिसंहितफलेन
मदाराधनरूपेणानुष्ठितेनकर्मणासिद्धेनात्मज्ञानेननिवृत्ताविद्या
दिसंतिरोधानेमच्छेषतैकस्वरूपेप्रत्यगात्मनिसाक्षात्कृतेसतिम
यिपराभक्तिःस्वयमेवोत्पद्यते तथाचवक्ष्यते स्वकर्मणातमभ्यर्च्य
सिद्धिंविंदतिमानवइत्यारभ्यमद्भक्तिंलभतेपरामित्यंतेन ११ ॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ८

यदिचभगवत्कर्मकर्तुंनशक्नोषिज्ञात्वाऽऽध्यात्मक्रमावेदनात् तत्स
र्वंमयिसंन्यस्य आत्मनिवेदनद्वारेणत्याजयः अयमेवाशयमाश्रि
त्यलघुप्रक्रियायांमयैवोक्तं ऊनाधिकमविज्ञातंपौर्वापर्यविवर्जि
तम् यच्चावधानरहितंबुद्धेर्विस्खलितंचयत् तत्सर्वंममसर्वेश
भक्तिस्मार्तस्यदुर्मतेः तेनत्वंकृपयाशंभोयतस्त्वंकरुणापरः अने
नस्तोत्रयोगेनतवात्मानंनिवेदये पुनर्निष्कारणमहंदुःखानोने
मिपात्रतामिति यावमेश्वरेभ्यहिसिद्धांतेष्वात्मनिवेदनेयमेवाभिप्रा
यः ॥ [illegible] ॥

परमार्थप्रपा टीका ७

यदिपुनःअयेति यद्यहंतदपिकर्तुमशक्तोसितर्हिमद्योगंमदेकश
रणत्वमाश्रितःआश्रितःसन्सर्वेषामेवश्रेयकानांकर्मणांफला
नियतचित्तोभूत्वापरित्यज अत्रैतदुक्तंभवति मयातावदीश्वर
१४ प्रेरणयावायथाशक्तिकर्माणिकर्तव्यानिफलंपुनर्दैवमदृष्टंवापर
मेश्वराधीनंइत्येवंमयिभारमारोप्यफलाभिलाषंपरित्यजवर्तमा
नोमत्प्रसादात्कृतार्थोभविष्यसि ११ ॥

वनमाली टीका ५

ममांतर्यामिनोनुसंधानपूर्वकंमत्प्रीत्यर्थंयत्कर्मापिकर्तुमश
क्तस्त्वंशांतर्यामिणानुसंधानस्याशक्यत्वान्नहिसर्वाणिकर्माणिनि
त्यनैमित्तिकादीनकृत्वानेकर्मणाहरिःप्रियतामितिसर्वफलत्या
गमपियोगंपरंपरयामत्प्राप्त्युपायमाश्रितःकर्माणिकुरुकर्मक
रणस्यस्वाभाविकत्वादंतर्यामिणोनुसंधानाभावेऽपिसर्वापेक्षया

सकरोयमुपायः यतात्मवान् यतःसंयतेंद्रियः आत्मवान्वि
वेकी च सन् मदर्पणरूपं सर्वकर्मफलत्यागं कुरु विमर्षः ११

ऊतमवैजयन्ती टीका १

ननु महाकुलप्रसूतो राज्यधनविद्यादिसंपन्नो लोकमान्यो लो
कोपहासासहमानो लज्जावान्महाप्रभूत्वादालयमार्जनोप
लेपनादिरूपकर्म कथमहं करिष्यामीति चेत्तत्राह अथैतद
पीति अथेतिपक्षांतरे यदि महाकुलीनत्वलोकमुख्यत्वादि
प्रतिबंधेन लोकलज्जया वा पितत्त्वमेतदपि मत्स्निकेतमार्ज
नादिरूपमपि कर्म कर्तुं न शक्तोसि लोकोपहासलज्जया न
करोषि न तर्हि मद्योगमयासहजीवात्मनो योगः संयोगो यस्मि
न्स मद्योगः प्रह्व निरूपस्तं यद्वा मम योगः प्रतिपाद्यप्रतिपा
दकभावसंबंधो यस्मिन्स मद्योगो यत्स्वरूपगुणाभिमत्वा
भिसाधनभक्तिभूतभक्तिप्रह्वमादिप्रतिपादके वेदांतपञ्च
रात्रादि शास्त्रं शास्त्रं यद्वा मयि योगउपायोपेयभित्रपित्रादि
भावेनानन्यत्वेन चतिष्ठसंबंधो यस्य स मद्योगो मदनन्यभ
क्तस्तं आश्रितस्सन् यतात्मा विजितमना भूत्वा सर्वकर्मफल
त्यागं सर्वेषां स्ववर्णाश्रमोचितानामनुष्ठीयमानानां कर्मणां
फलत्यागं कुरु फलाभिसंधिं त्यज एवं फलाभिसंधानत्यागे क
र्माराधनभूतेरस्मिन्हो अदर्शी पौर्णमासादिभिः कर्मभिर्विशात
त्ववेदनरभुदितेन ज्ञानेन परमात्मजीवात्मनोरात्मात्मीय
भावेऽभ्युदिते सति सर्वात्मत्वेन स्वप्राप्यत्वेन च परमात्मनि
स्वात्मनिविदिते शनैः शनैः परापि भक्तिर्भवेदित्यभिप्रायः न
थाच वस्यते स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विंदति मानव इत्यारभ्य
मद्भक्तिं लभते परामित्यन्तेन ग्रन्थेन ११ ॥

मधुसूदनी टीका १

अथ बहिर्विषयाकृष्टचेतस्त्वादेतत्मत्कर्मपरत्वमपि कर्तुं
न शक्तोषि ततो मद्योगं मदेकशरणत्वमाश्रित्य ततः सर्व
कर्मसमर्पणं मद्योगं तं वा आश्रितः सन् यतात्मवान् यतः सं

ˇसन्

यतसर्वेंद्रियः आत्मवान् विवेकी वँमत्सर्वकर्मफलत्यागं कुरु
फलाभिसंधिंत्यजेत्यर्थः [illegible]
[illegible] ॥ ॥

सदानंदी टीका ॥

विषयाक्रांतचित्तत्वाद्यद्यशक्तोसिकर्मंतत् कर्तुंतर्ह्येवलेक
मेसमर्प्यजगदीश्वरे । मयिमच्छरणोभूत्वाविवेकीसंयतेंद्रि
यः सर्वकर्मफलासंगंत्यजत्वंमुक्तिसिद्धये २ ॥ ॥

नीलकंठी टीका १२

मद्योगंश्रवणादौनिष्ठां नर्हिसर्वोक्तेष्वशक्तस्मात्सर्वकर्मफ
लत्यागंकुर्वित्यर्थः यतात्मवान् यतस्यानियमादिमांश्चआत्म
वान्जितचित्तश्चेतियतात्मवान् ॥ ॥

आनंदीटीका

अथयद्येतदपिमदाराधनकर्मविस्तारात्कर्तुंनशक्तोषितततःत
र्हियतोविषयेभ्योनिगृहीतश्चासौआत्मान्तःकरणेनद्वानमद्यो
गमद्विषयंसमाधिमाश्रितः सर्वेषांकर्मणांनित्यानामावश्यका
नांयथादेशंयथाकालेक्रियमाणानांफलस्यलोकांतरोपभोग्य
स्यत्यागमस्पृहारूपंकुरुअत्रोतगौतरानुष्ठानस्यकरत्वाय [illegible]
[illegible] ॥

रामकंठीटीका

अथैतदपियथोक्तंकर्तुंनिष्पादयितुमशक्तोसमसमर्थस्त्वंभवा
सितरामद्योगंमद्विषयंसमाधिमाश्रितःफलत्वेनसमाश्रितः
सन्सर्वेषांएवैतककर्मणामनुष्ठीयमानानां यत्फलंतत्लोकां
तरोपभोग्यतानाभोगात्मकामिद्धिरूपंतस्यत्यागमनभिसंध
नामंत्यासंयतात्मवान्सर्वविषय निगृहीतांतःकरणेनयुक्तःस
न्कुरुनिष्पादयमयिमनःसमाराधयशास्त्रविहितानिसर्वकर्माणि
यथोक्तज्ञानप्रमापनोपायतयाफलोत्तराभिसंधानेविनानुतिष्ठेत्य
र्थः [illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible] ११ ॥

लासिकी [illegible]टीका

अत्रापि पक्षांतरमाह- यद्येतदपि यथोक्तं मत्कर्मापि कर्तुमसमर्थोसि अज्ञत्वाद्वाशास्त्रक्रमावेदनाद्वा नहिं मद्योगं मम बुद्धियोगमाश्रितः सन् यतात्मवान्बहिर्विरलप्रचारचित्तः सन् सर्वेषां यथाप्रसक्तानां स्वाभाविकानां विहितानां च कर्मणां फलत्यागमभिसंधिराहित्येन कुरु यथोक्तं तु नाधिकमविज्ञातमित्यादि [illegible]
[illegible] ॥ ॥ ॥

पैचोलीटीका

भगवद्धर्मपरिनिष्ठायामप्यसक्तस्य पक्षांतरमाह अथेति अथ पुनरेतदपि मदुक्तं मत्कर्मपरत्वं तत्कर्तुमशक्तोसि मद्योगमाश्रितः क्रियमाणानि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्कर्मतया तेषामनुष्ठानं मद्योगस्तमाश्रितः सन् ततः सर्वकर्मफलत्यागं सर्वेषां कर्मणां फलसंन्यासं यतात्मवान्संयतचित्तः सन् कुरु ११

रणवीरसंस्कृतसिद्धोधिनी

उपायांतरमाह अथैतदिति एतदपि कर्तुं यदि भवानशक्तस्तर्हि मद्योगं मदेकशरणत्वमाश्रित्य सर्वेषामावश्यकानां स्वधर्मानुरूपकर्मणां फलानि यतचित्तो भूत्वा परित्यज तदेवं तात्पर्यं परमेश्वराज्ञया शुद्धादीनि कर्माणि मम कर्तव्यानि कर्मफलं च परमेश्वराधीनमित्येवं मयि भारमारोप्य फलसंगं परित्यजन्मत्प्रसादेन कृतार्थो भविष्यसीति ११

मधुभाष्य

११ ॥

52

भाषा अनुवाद टीका

और इस भगवद्धर्म मे भी असमर्थ पुरुष को दूसरी उपाय कहते हैं कि जो मदर्थकर्म भी न करि शकै तो एक मेरी शरण होय औ चित्त वशीभूत करिके यावत् कर्मफलका परित्यागकरै इसका तात्पर्ययह है कि अन्तर्यामी रूप ईश्वर की प्रेरणासे हमें कर्म कर्तव्य हैं और इन कर्मों का दृष्ट अदृष्ट फलपरमेश्वर के आधीन है ऐसा भाव मेरेमे आरोप करिके फलकी इच्छा त्याग पूर्वक कर्म्म करने से मेरीकृपासे कृतार्थ होउगे ११ ॥

दोहा

ताको कर्तन शक्त जो मो योगहि आश्रय होइ सर्वकर्मफ
ल त्यागहुं कर फिर जित चित्तसोइ ११

53

श्रेयोहि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते
ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनंतरं १२

शांकरभाष्यटीका १

इदानीं सर्वकर्मफलत्यागं स्तौति श्रेयोहि प्रशस्यतरं ज्ञानं कस्मा
दविवेकपूर्वकादभ्यासात्तस्मादपि ज्ञानात् ज्ञानपूर्वकं ध्यानं वि
शिष्यते ज्ञानवतो ध्यानादपि कर्मफलत्यागो विशिष्यत इति अ
नुषज्यते एवं कर्मफलत्यागात् पूर्वं विशेषणवतः शान्तिरुप
शमः सहेतुकस्य संसारस्यानन्तरमेव स्यान्नतु कालान्तरमपेक्ष
ते अज्ञस्य कर्मणि प्रवृत्तस्य पूर्वोपदिष्टोपायानुष्ठानाशक्तौ स
र्वकर्मणां फलत्यागः श्रेयःसाधनमुपदिष्टं न प्रथममेवातश्च
श्रेयोहि ज्ञानमभ्यासादुत्तरोत्तरविशिष्टत्वोपदेशेन सर्वक
र्मफलत्यागः स्तूयते संपन्नसाधनानुष्ठानाशक्तावनुष्ठेयत्वेन
श्रुतत्वात् केन साधर्म्येण स्तुतिः यदा सर्वे प्रमुच्यन्त इति सर्व
कामप्रहाणादमृतत्वमुक्तं तत्प्रसिद्धं कामाश्च सर्वे श्रौतस्मार्तस
र्वकर्मणां फलानि तत्त्यागे च विदुषो ध्याननिष्ठस्यानन्तरैव शा
न्तिरिति सर्वकामत्यागसामान्यमज्ञस्य सर्वकर्मफलत्यागस्या
स्तीति तत्सामान्यात् सर्वकर्मफलत्यागस्तुतिरियं प्ररोचनार्था
यथागस्त्येन ब्राह्मणेन समुद्रः पीत इदानींतना अपि ब्राह्म
णा ब्राह्मणत्वसामान्यात् स्तूयन्ते एवं कर्मफलत्यागात् कर्मयो
गस्य श्रेयःसाधनत्वमभिहितं अत्र चात्मेश्वरभेदमाश्रित्य विश्व
रूपईश्वरे चेतःसमाधानलक्षणो योग उक्त ईश्वरार्थं कर्मानुष्ठा
नादि चाथैतदप्यशक्तोसीत्यज्ञानकार्यसूचनान्नाभेददर्शिनोक्षरो
पासकस्य कर्मयोग उपपद्यते इति दर्शयति तथा कर्मयोगि
नोक्षरोपासनानुपपत्तिं दर्शयति भगवान् ते प्राप्नुवन्ति मामेवे
त्यक्षरोपासकानां कैवल्यप्राप्तौ स्वातन्त्र्यमुक्त्वा इतरेषां पारतन्त्र्यमी
श्वराधीनतां दर्शितवांस्तेषामहं समुद्धर्तेति यदि हीश्वरस्यात्म
भूतास्ते मताश्चभेददर्शित्वादक्षररूपा एव ते इति समुद्धरणक

श्री॰
गी॰ टी॰
हो॰

54

र्मिवचनत्वात् अत्यपेशले स्यात्तस्माच्छास्त्रोक्तस्यात्यन्तमेव हितैषी भ
गवांस्तस्य सम्यग्दर्शनान्वितं कर्मयोगं भेददृष्टिमत एवोपदिश
ति न चात्मानमीश्वरं प्रमाणेनावुद्ध्वा कस्यचिद्गुणभावं जिगमिष
ति कश्चित् विरोधात् तस्मादक्षरोपासकानां सम्यग्दर्शननिष्ठानां
संन्यासिनां त्यक्तसर्वैषणानां अद्वेष्टा सर्वभूतानामित्यादि धर्मपू
गं साक्षादमृतत्वकारणं वक्ष्यामीति प्रवर्तते १२ ॥

आनंदगिरिकृत टीका २

उत्तरश्लोकेनात्यर्थमाह इदानीमिति ज्ञाने शब्दयुक्तिभ्यामात्मनिश्च
यः अभ्यासोज्ञानार्थश्रवणाभ्यासोनिश्चयस्यैवकोध्यानाभ्यासोवा
तस्य विशिष्यमाणत्वे साक्षात्कारो हेतुस्त्यागस्य विशिष्टत्वे हेतुमा
ह एवमिति क्षीणाद् भगवानिति तस्मिन् कर्मसंन्यासस्यैवक
मित्यर्थः सर्वविशेषणवतो नियतचित्तस्य पुंसो यथोक्तत्यागादि
त्यर्थः अनन्तरमेवेत्युक्तं व्यनक्ति नान्तरेति न तु कर्मफलत्यागस्य
सद्यः शान्तिकरत्वे सम्यग्धीरेवतथेति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिर्विरु
ध्येत तत्राह अनुत्तमेति दीर्घेण कालेनादरनैरन्तर्याभ्यामनुष्ठिताद्धाना
द्दृष्टसाक्षात्कारद्वारा संसारदुःखोपशान्तेस्तथाविधाद्धानात्त्या
गस्य विशिष्टत्वोक्तेस्तदीयस्तुतिरवशिष्टेत्याह अज्ञस्येति तत्र हेतु
माह सम्पन्नेति सम्पन्नानि श्रामाणि साधनान्यक्षरोपासनादी
नि तेषां मध्ये पूर्वपूर्वस्यानुष्ठानाशक्तावुत्तरोत्तरस्य अनुष्ठेयत्वे
नोपदेशात्त्यागे चोपदेशपर्यवसानादित्यर्थः त्यागे विशिष्टत्वव
चनस्यकेन साधर्म्येण प्रतिस्तुतित्वमिति पृच्छति केनेति उ
त्तरमाह यदेति अमृतत्वमुक्तं अथ मर्त्योमृतो भवतीति शेषादि
तिशेषः काम प्रहाणस्यामृतत्वार्थत्वमथाकामयमानइत्यादाव
पि सिद्धमित्याह तदिति कामत्यागस्यामृतत्वहेतुत्वेपि कथं कर्म
फलत्यागस्य तद्धेतुत्वमित्याशंक्याह कामाश्चेति कर्मफलत्यागा
देव शान्तिश्चेत् ज्ञाननिष्ठोपदिष्टेत्याशंक्याह तत्त्यागेचेति तथा
पि कथमज्ञस्य कर्मफलत्यागस्तुतिरित्याशंक्याह इतिसर्वेति
विद्या वत्त्यागवदविदुषस्त्यागस्यापि त्यागत्वाविशेषाद्विशिष्टत्वो

क्रि युक्तेति स्तुतिमुपसंहरति इति मत्सामान्यादिति किमर्था स्तु
तिरित्याशंक्य त्यागे रुचिमुत्पाद्य प्रवर्तयितुमित्याह प्ररोचना
र्थेति त्यागस्तु तिष्ठत्वनेन स्तूयति यथेति फलत्यागः श्रेयो
हेतुश्चेत् कर्मत्यागादपि फलत्यागसिद्धेरलं कर्मानुष्ठानेनेत्या
शंक्याह एवं कर्मेति फलाभिलाषं त्यक्त्वा कर्मानुष्ठानस्यार्पित
स्येश्वरे श्रेयोहेतुतया विवक्षितत्वात्तदनुष्ठानानर्थक्यमित्यर्थः
सम्यक्त्वहेतुत्वाद्यवतारयितुं हेतुं कीर्तयति मत्त चेति तयोश्चे
दात्यन्तिकोऽभेदोन तर्हि ईश्वरे मनःसमाधानरूपो योगोऽत्यन्ता
भेदे ध्यातृध्येयत्वाभावात् न चात्यन्ताभेदे कर्मानुष्ठानेन तत्फ
लत्यागो वा अपरस्य तद्योगादित्यर्थः भगवदुक्तिसामर्थ्यादपि
कर्मयोगादिना भेदस्तूह्यमतो भवतीत्याह अपेति अक्षरोपास
कस्य कर्मयोगायोगवत् कर्मयोगिनोऽक्षरोपासनानुपपत्ति
रपि दर्शितेत्याह तथेति अक्षरोपासकः सम्यग्धीनिष्ठा यथा
ज्ञानं भगवन्तमेवाप्नुवन्ति न तथा कर्मिणः साक्षात्तदभावा
पि ते तथा च कर्मिणोनाक्षरोपासनसिद्धिरित्यर्थः इतश्चाक्ष
रोपासने कर्मानुष्ठानं न चैकत्र युक्तमित्याह अक्षरेति तत्त्वा
क्षरोपासकवदन्ये यामपि ईश्वरात्मनाविशेषात् कुतस्तदर्थी
नत्वेनत्राह यदीति कर्मयोगस्याक्षरोपासनेश्च युगपदेकत्रायोगे
हेत्वन्तरमाह यस्माच्चेति कुरु कर्मैवत्यादाविति शेषः किञ्चाक्ष
रोपासको वाक्यादीश्वरमात्मानं च्चेति नासौ क्रियायां गुणत्वेन
कर्तृत्वमनुभवति गुणत्वेश्वरत्वयो रेकत्र व्याघातादतोपि ना
क्षरोपासनं कर्मानुष्ठानञ्चैकत्र युक्तमित्याह न चेति अक्षरो
पास्तिकर्मयोगयो रेकत्वायोगे फलितमाह तस्मादिति अज्ञानो
कर्मिणो वक्ष्यमाणधर्मज्ञानस्य साकल्येनायोगादक्षरनिष्ठता
मेवेदमुच्यते अविरुद्धांशस्य तु सर्वार्थत्वमिष्टमेवेत्यर्थः १२

स्वामिकृतटीका २

ततिमं फलत्यागं स्तौति श्रेयोहीति सम्यग्ज्ञानरहितादभ्यासा
युक्तिसहितोपदेशपूर्वकं ज्ञानं श्रेष्ठं तस्मादपि ज्ञानात्तत्पूर्वकं

श्री॰ गी॰ टी॰ द्वा॰

55

ध्यानं विशिष्टं ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमान इति श्रुतेः तस्माद
पि उक्तलक्षणः कर्मफलत्यागः श्रेष्ठः तस्मादेवंभूतत्यागात्कर्मसु
तत्फलेषु वासक्तिनिवृत्या मत्प्रसादेन वशमनेनंतरमेव संसारशांति
र्भवति १२ ॥

पिशाचभाष्यं टीका ४

स्पष्टार्थं ॥ ॥

रामानुजभाष्यं टीका ५

श्रेयोहीति अत्यर्थप्रीतिविरहितात्वैकैपाद्रूपात् स्मृत्यभ्यासादत
त्त्वयाथात्म्यानुसंधानपूर्वकं तदपरोक्षज्ञानमेवात्महितत्वे विशिष्य
ते आत्मापरोक्षज्ञानादप्यनिष्पन्नरूपात्तदुपायभूतात्मध्यानमेवात्म न
हितत्वे विशिष्यते ध्यानादप्यनिष्पन्नरूपादुपायभूते फलत्यागेनानुष्ठि पो
तकर्मैव विशिष्यते अनभिसंहितफलादनुष्ठितात्कर्मणोनंत
रमेव निरस्तपापतया मनसः शांतिर्भविष्यति शांते मनस्यात्मनः
ध्यानं संपत्स्यते ध्यानात्ज्ञानं ज्ञानाच्च तदपरोक्ष्यात्परा भक्तिरि
ति भक्तियोगाभ्यासाशक्तमनस आत्मनिष्ठैव श्रेयसी आत्मनिष्ठ
स्याप्यशांतमनसो निष्ठाप्राप्तयेऽन्तर्गतात्मज्ञानानभिसंहितफल
कर्मनिष्ठैव श्रेयसीत्यर्थः [illegible]
[illegible] १२ ॥

तदिदं तात्पर्यमुपसंह्रियते श्रेयो हीति

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

ज्ञानमावेशात्मकं अभ्यासाच्छ्रेयोऽभ्यासस्य तत्फलत्वात् तस्मादेवावेश
ध्याने भगवन्मयत्वं विशिष्यते विशेषत्वं याति अभिमतध्यानस
ति ध्यानेन भगवन्मयत्वे कर्मफलानि संन्यसितुं युज्यते अतएव ध्या
नानंतरमेव संन्यासः कर्मफलत्यागो वात्यंतिकी शांतिः अतः सर्व
मूलत्वादावेशात्मकं ज्ञानमेव प्रधानम् १२ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७

अथ फलत्यागप्रशंसामाह श्रेय इति केवलं करचरणव्यापाररूपा
दभ्यासात्तस्य कृज्ञानं श्रेयः प्रशस्तं तस्मादपि तत्पूर्वकं ध्यानं निर्विष
यैकाग्र्यं विशिष्यते तस्मात्कर्मफलत्यागः स्वतएवोपरमात्कर्मफ

लसंहितंतस्माच्छान्तिः सर्वोपरमतो मम प्रसादात्परात्म... सर्वं

वनमाली टीका ८

ध्यानालाभे ज्ञानं ज्ञानालाभेऽभ्यासः कार्य इत्यादिके समर्थीयते श्रे
य इति सम्यक् ज्ञानरहिताच्छ्रवणाभ्यासात् ज्ञानं श्रुति
युक्तिभ्यां मत्परत्वे परोक्षं श्रेयः श्रेष्ठं ज्ञानाच्छ्रवणमननोत्पादितात्प
रोक्षज्ञानरहिताद्ध्यानं भगवदपरोक्षजनकत्वाच्छ्रेष्ठं सकामाद्ध्या
नात्कर्मफलत्यागः सर्वनिःकामध्यानं श्रेष्ठं त्यागाद्विःकामध्याना
देनंतरमपरोक्षद्वारा शान्तिर्मोक्षः भक्तिपूर्वकश्रवणमननाभ्यां नि
दिध्यासनात्खलु देवसजातीयप्रत्ययप्रवाहरूपं विजातीयशून्यं
मदेकतानं भगवदपरोक्षजनकं ध्यानं निःकामतया कार्यमिति
भावः १२ ॥

ऊसमवैजयन्ती टीका ९

अनभिसंहितफलस्य कर्मयोगस्याप्रमादत्वेन ज्ञानगर्भत्वेन च
ऽत सुकरोपायत्वेस्याद्दुष्करमेव त्वं कुर्विमाह श्रेयो हीति अभ्यासाद
निष्पन्नज्ञानादतिकर्कशरूपाभ्यासरहितात्मस्वतिसाक्षात्कृ ऽत
पाज्ञानं स्वात्मसाक्षात्कृतिरूपं श्रेयः एवं प्रशस्ततरं परमात्मोप
लब्धिद्वारत्वात् अनिष्पन्नात् स्वात्मज्ञानाद्ध्यानं तत्साधनभूतं
स्वात्मचिंतनलक्षणं विशिष्यते श्रेष्ठं भवति तस्मादनिष्पन्नात्
ध्यानाच्च कर्मफलत्यागः फलानुसंधानरहितं कर्म प्रशस्ततरं
तस्मादनभिसंहितफलात्कर्मणः सकाशादनंतरमेव निरस्तपा
पतया शान्तिर्मनसः शुद्धिर्भविष्यतीत्यर्थः अयमाशयः शान्तम
नस्यात्मनो ध्यानं संपन्नं संपन्ने ध्यानाज्ज्ञाने ज्ञानात्पराभक्तिः भक्तियोगा
भ्यासासक्तमनसः आत्मनैव आत्मनिष्ठैव श्रेयसी आत्मनिष्ठ
स्याप्यशान्तमनसो निष्ठा आश्रमये नर्गानात्म ज्ञानानभिसंहितफ
लकर्मनिष्ठैव श्रेयसीति १२ ॥

इदानीमेवं साधनविधानपू मधुसूदनी टीका ९ एवं साधनादिमं सर्वकर्मफलत्यागं
स्तौति श्रेयः प्रशस्यतरं हि विवेकज्ञानेशाद्य युक्तिभ्यामात्मनिश्चयः अभ्या
सात् ज्ञानार्थश्रवणाभ्यासात् ज्ञानाच्छ्रवणमननपरिनिष्पन्नाद

श्री॰
गी॰ टी॰
द्वा॰

56

पिध्यानं निदिध्यासनसंज्ञं विशिष्यते अतिशयं भवति साक्षात्काराव्यव
हितहेतुत्वात् तदेवं सर्वसाधनश्रेष्ठं ध्यानं ततोऽप्यतिशयत्वेन प्रश
स्तः कर्मफलत्यागः स्तूयते ध्यानात्कर्मफलत्यागो विशिष्यत इत्य
नुषज्यते त्यागान्नियतचित्तेन पुंसा कृतात्सर्वकर्मफलत्यागाच्छां
तिरुपशमः सहेतुकस्य संसारस्यानंतरमव्यवधानेन न तु कालां
तरमपेक्षते अत्र यदा सर्वे प्रमुच्यंते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः अ
थ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इत्यादिश्रुतिभ्यः प्रजहाति य
दा कामान्सर्वानित्यादिस्मृतिभ्यश्च सर्वकामत्यागस्यामृ
तत्वसाधनत्वमवगतं कर्मफलानि च कामानंतगोपि कामत्याग त्वा
त्वसामान्यात् सर्वकामत्यागफलेन स्तूयते यथागस्त्येन ब्राह्म
णेन समुद्रः पीत इति यथा च जामदग्न्येन ब्राह्मणेन निःक्षत्रा पृ
थिवी कृतेति ब्राह्मणत्वसामान्यादिदानींतना अपि ब्राह्मणा अप
रिमेयपराक्रमत्वेन स्तूयंते तद्वत् तदेवं मंदमध्यमकारिणाप्रति
प्रतिदुष्करत्वेनाक्षरोपासननिंदया सगुणोपासनं विधा
य अशक्तितारतम्यानुवादेन अन्यान्यपि साधनानि विदधे भग
वान्वासुदेवः कथं नु नाम सर्वथापि वैफल्यरहितः सन्तु ममाधिका
रितया फलभक्तायामन्तरवियायामवतेरित्यभिप्रायेण साध
नविधानस्य फलार्थत्वात् तदुक्तं निर्विशेषं परं ब्रह्म साक्षात्क
र्तुमनीश्वराः ये मंदास्तेनुकंप्यंते सविशेषनिरूपणैर्वशीकृते
मनसि येषां सगुणब्रह्मशीलनात् तदेवाविर्भवेत्साक्षादपेतोपा
धिकल्पनमिति भगवता पतंजलिना चोक्तं समाधिसिद्धिरीश्व
रप्रणिधानादिति ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोप्यंतरायाभावश्चे
ति च तत इतीश्वरप्रणिधानादित्यपि तदेवमक्षरोपासननिंदा
सगुणोपासनस्तुतये न तु हेयतया उदितहोमविधानुदितहोम व
निंदावत् नहि निंदा निंद्यं निंदितुं प्रवर्तते अपि तु विधेयं स्तोतु
मिति न्यायात् तस्मादक्षरोपासका एव परमार्थतो योगवित्तमाः
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः उदाराः सर्व एवैते ज्ञा
नी त्वात्मैव मे मतमित्यादिना पुनः पुनः प्रशस्ततमतयोक्ताः

तेषामेवज्ञानेधर्मजातेवानुसरणीयमधिकारमासाद्यतत्पाद
त्यजेनेत्रुवोधयिषुःपरमहितैषीभगवानभेददर्शिनःकृतकृ
त्यानन्तरोपासकानाहश्लोकैःसप्तभिः १२ ॥

सदानंदी टीका ॥

इदानींसाधनस्यात्रविधेःपर्यवसानतः सर्वकर्मफलत्यागमि
मंस्तौतिहरिःस्वयं १ ज्ञानार्थश्रवणाभ्यासाज्ज्ञानंश्रेष्ठतरंभवेत्
निष्पन्नेश्रुतियुक्तिभ्यांततोध्यानंविशिष्यते निदिध्यासनसंज्ञे
यत्रत्वज्ञानेककारणंततोप्युत्तमःकर्मफलत्यागोविशिष्यते
इत्येवंस्तूयतेयस्मात्तस्मात्हेतोःसंस्तुतेःस्तुयः तत्क्षणेशांतिसिद्धि
नेकालांतरमपेक्षते यदासर्वेप्रमुच्यंतेकामायेस्यहृदिश्रिताः
अथमर्त्योमृतोभवत्यत्रब्रह्मसमश्नुते ५ प्रजहातियदाकामा
नित्यादौचश्रुतौस्मृतौ सर्वकामपरित्यागोमोक्षहेतुतयामतः ४
सर्वकर्मफलत्यागःकामत्यागत्वसाम्यतःस्तूयतेकेवलंयस्मा
द्रोचनार्थानियंस्तुतिः ३ यथागस्त्येनपीतःप्राग्ब्राह्मणेनाब्धि
रित्यतः ब्राह्मणाब्राह्मणत्वेनस्तूयंतेयतनाअपि ८ तथात्रापि
परित्यागसामान्यात्स्तूयतेहिसः तदेवंदुष्करत्वेनाक्षरोपासन
तोवरं सगुणोपासनंप्रोक्तंसुकरत्वादिहेतुना अशक्तितारतम्या
नुवादेनभगवान्स्वयं ९ विदधेसाधनान्यत्रदृष्ट्वामंदाधिकारि
णः कथंतुनाममज्ज्ञाभूत्वासर्वाधिकारिणःविशेषःफल
भूतायांविद्यायामक्षरात्मनः इत्यभिप्रायईशस्यतदुक्तंसंप्र
दायिकैः १२ निर्विशेषंपरंब्रह्मसाक्षात्कर्तुमनीश्वराः येमंदास्ते
नुकंप्यंतेसविशेषनिरूपणैः ५ वशीकृतेमनस्येषांसगुणब्र
ह्मशीलनात् तदेवाविर्भवेत्साक्षादपेतोपाधिकल्पनं १४ अक्ष
रोपासकास्तस्माद्धस्ततोयोगवित्तमाः प्रियोहिज्ञानिनोत्यर्थम
हंसचममप्रियः १५ उदाराःसर्वएवैतेज्ञानीत्वात्मैवमेमतं इ
त्यादौज्ञानिप्राशस्त्यमत्यंतंहरिणोरितं १६ तेषामेवत्वयाज्ञाने
समासाद्याधिकारिता सदानुसरणीयंवेत्याशयःश्रीहरेरयं १७ १२

नीलकंठी टीका १२

श्री॰
गी॰ टी॰
हा॰

57

रममेवत्यागं सर्वपुरुषार्थमूलत्वात्स्तौति श्रेयोहीति अभ्यासान्निदि
ध्यासनात्ज्ञानं श्रवणमननजं परोक्षं श्रेयः ज्ञानादपिध्यानंविष्णोः
श्रवणकीर्तनादिविशिष्यते ततोपिकर्मफलत्यागःश्रेयान् यस्मा
दनेनत्यागेनैवध्यानेन शांतिर्मोक्षोस्तिविनश्वर[illegible]त्पादनद्वारेण
अत्रचाध्यंसाधनेसुकरत्वात्सर्वसर्वोपेक्षयाप्रशस्तमित्युच्यतेतत्रै
वपुरुषातिशयाय यद्वाश्रवणाद्यभ्यासात्तज्जंज्ञानेनतत्वनिश्चया
त्मकंश्रेयः ततोपिज्ञानस्यार्थस्यसाक्षात्कारार्थंध्यानंश्रेयः ततोपि
कर्मफलत्यागः योगीहिसर्वकर्मत्यागीप्रजहातियदाकामानि
तिश्लोकः अयमपिकर्मफलत्यागेनकामान्जहात्येवेतितेनस
मइतिस्तूयते १२ ॥

एतदेवसिद्धान्तयति ॥

आनंदीटीका

अभ्यासात्सर्वविषयेभ्यः चित्तस्यभूमिजयक्रमेणावृत्तीनांनिरो
धेयत्नेभ्यासःसयोगः तस्माज्ज्ञानंश्रेयः सर्वेषांभावानांब्रह्मैकता
ज्ञानेसुकरत्वादतिप्रशस्तम् अस्माज्ज्ञानाद्ध्यानंनिश्चितोपियव
स्तुचिंतनंश्रेयस्सुकरंपर्वविधाद्ध्यानात्कर्मफलत्यागोविशि
ष्यतेसर्वेभ्यउत्कृष्यते अत्रहेतुमाह त्यागादेवानन्तरानतकालेश
प्याशांतिर्मुक्तिर्भवतीतिसर्वकर्मफलत्यागएवसुकरइत्यर्थः

+ एवमुपदिष्टानांभगवदु
पासाभेदानांक्रमेणपूर्वस्य
पूर्वस्यानुष्ठानासामर्थ्येसत्युत्तरस्योत्तरस्यानुष्ठानंयदुपदि
ष्टंतत्रावरत्वापेक्षयाकित्व
धिकारिविषयस्यत्यागस्य
सुकरतरत्वमेवबोद्धव्यमि
तिप्रतिपादयितुमाह ॥ १२

रामकंठीटीका

+हिशाहेहेतौ यस्मादेवंविधोव्यवधानक्रमः इहविवक्षितः तस्मा
त्सर्वात्मनैवसर्वकर्मफलत्यागयोग्यतातिशयवशात्सुकरतरत्व
मुक्तंमितिपूर्वापरयोः संबन्धःकीदृशःक्रमः इहज्ञानेयथोक्तयोग
पत्यासर्वभावानांपरब्रह्मस्वरूपतावगमतोऽभ्यासादभ्यासयोगा
त्सर्वीज्ञाच्छ्रेयः सुकरत्वात्प्रशस्ततरं अभ्यासयोगोहिसर्वविष
यप्रतिषेधक्रमेणचित्तवृत्तीनांनिरोधयत्नः सचयथोक्तज्ञानल
क्षणतिष्ठतस्त्वपिकारिविषयेज्ञानंतदपेक्षयासुकरत्वाच्छ्रेयउक्त
मतएवाभ्यासयोगिनामव्यक्तचेतसामपिकतरःक्लेशइतिस्मा
क्रमेणैवविधात्तज्ज्ञानाद्ध्यानंज्ञाननिश्चितोपियवस्तुचिंतनंविशिष्य

ते सकर्मत्वादतिरिच्यते तस्य हि ज्ञानापेक्षया तत्त्वमात्ताकारप्रवृत्तेर्वि
शिष्टोऽधिकारी तद्विषयत्वेन चैतस्य सकर्मत्वमेवं विधाच्च ध्यानात्कर्मफल
त्यागो विशिष्यते यतोऽचरमानावस्थो सौ ताद्दग्ध्यानलक्षणो हि कर्मणि
व्यतिरेकबुद्धिः स्फुरत्येव तदधिकार्यपेक्षया त्यागः सिद्धावस्थाधिकारि
विषयत्वादशास्येव कर्मणोऽर्पण सकर इति ध्यानात्कर्मफलत्यागो विशिष्य
ते इत्युक्तम् यस्मान्नैहैवं विधस्त्यागो विवक्षितो यस्य नाहं कर्ता न मे क
र्मफलसंबंध इत्यभिलापमात्रेण न निष्पत्तिः किं तु व्यतिरेकोऽनाभ्यासादिद्वा
वस्थासिद्धयोगविषयं सर्वभावानां परब्रह्मस्वरूपेण नित्यमनुभवाद्यति
रिक्तफलस्यादर्शनमेव त्याग उच्यते अत एव वा त्यागाच्छांतिरनंतरेति
शांतिः संकल्पविकल्पोपरमस्तयादृश्य विन्मात्रस्वस्वरूपे परमात्मन्ये
व भगवत्यहमित्यभेदेन निरूपमस्वात्मसु विरोविश्रांति स्तस्यास्त्यागस्य च
नात्यंतरव्यवधानेयुएव त्यागः सैव शांतिरीश्वरसमापत्तिलक्षणा सिद्धि
रिति त्यागाच्छांतिरनंतरमुक्तमनंतरमिति पादेक्रियाविशेषणत्वेन संबुध्या
वा वोद्धव्यः [illegible]

[illegible] १२ ॥

लासिकी [illegible]टीका

हि यस्मात् ज्ञानं प्रत्यभिज्ञालक्षणमभ्यासादंतःस्मरणारूपेणाभ्यासेन
हेतुनाश्रेयः पुष्कलम् स्थिरमिति यावद्भवति ज्ञानात्तस्थिरेणात्मा
नेन हेतुना ध्यानमात्मन्येकतानत्वं विशिष्यते श्रेष्ठं भजते सकारो भवती
त्यर्थः ध्यानात्ताद्दशेन ध्यानेन हेतुना कर्मफलस्य त्यागो भवति त्या
गादनंतरं त्यागानंतरमेव शांतिश्चित्तविकल्पोपरतिर्भवतीत्यर्थः त
याच शिवस्तवम् अभिलाषाद्रहिगीतिस्तवात्यस्येति अतोऽभ्यासाय
घातयानुष्ठेयः यदुक्तम् अपि विज्ञाततत्त्वेन त्वयाभ्यस्यमिदं सदा तना
ममाज्ञाकृतकफलमेव प्रसादकमिति [illegible]

[illegible] १२ ॥ ॥ ॥

पंवोलीटीका

58

इदानीं सर्वकर्मफलत्यागं स्तौति श्रेय इति हि यस्मादविवेकपूर्वादभ्यासात् ज्ञानं श्रेयः तस्मात् ज्ञानात् ज्ञानपूर्वकं ध्यानं श्रेयः ज्ञानयुक्ताद्ध्यानादपि कर्मफलत्यागो विशिष्यते यथोक्तात् कर्मफलत्यागादेतेषु अन्तःकरणशुद्धिद्वारेण ततः परं शान्तिः सहेतुकस्य संसारस्य उपशमो भवति १२

रणवीरसमिद्बोधिनी

इदानीं साधनविधानपूर्वकं फलत्यागं स्तौति श्रेय इति अभ्यासाच्छ्रवणरूपाज्ज्ञानं कवचानामाच्छादनं श्रेयः अभ्यासान्तरं ज्ञानाद्ध्यानं कवचाच्छादनादिष्टं मे भवेदिति चिन्तनं विशिष्यते एवं रूपाद्ध्यानात् कर्मफलत्यागः कर्मणां शुद्धकर्मणां यानि फलानि तेषां मदर्पणं श्रेष्ठं त्यागादनन्तरं संसारशान्तिर्भवति मदाज्ञया स्वधर्मानुरूपाणि कर्माणि कृत्वा तत्फलं मयि समर्प्य सम नन्तरमेव संसारशान्तिर्भवति १२॥

मधुभाष्य

१२॥

भाषा अनुवाद टीका

और उक्त फल त्याग की प्रशंसा करते हैं कि सगुण की उपास
ना से सम्यक् ज्ञान रहित जो अभ्यास तिससे युक्ति सहित उप
देश पूर्वक यह सगुण उपासना का अङ्ग भूत जो परोक्षज्ञान
सो श्रेष्ठ हो और उस ज्ञान से भी ध्यान अधिक है और तिससे
भी कर्मफलका त्याग श्रेष्ठ है क्यों कि कर्म औ कर्मफलमें आ
शक्ति निवृत्त होने पर मेरी अनुग्रह से शीघ्र संसार की शान्ति
होय है १२ ॥

दोहा

श्रेष्ठज्ञान अभ्याससें ज्ञाने दिसें वरध्यान ध्यानसें कर्मफल
त्याग दि शांतित्यागसें मान १२

59

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च नि
र्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी १३

शांकरभाष्यं टीका १

अद्वेष्टेति अद्वेष्टा सर्वभूतानां न द्वेष्टात्मनो दुःखहेतुमपि न किंचिद्द्वे
ष्टि सर्वाणि भूतान्यात्मत्वेन हि यस्मात् पश्यति मित्रभावो मैत्रो मित्रत
या वा वर्तते इति मैत्रः करुण एव च करुणा कृपा दुःखितेषु
दयातद्वान् करुणः सर्वभूताभयप्रदः सन्यासीत्यर्थः निर्ममो ममे त्य
ति प्रत्ययवर्जितो निरहंकारो निर्गताहंप्रत्ययः समदुःखेति सम
दुःखसुखः समे दुःखसुखे द्वेषरागयोरप्रवर्तके यस्य समदुःखसुखः
क्षमी क्षमावानाक्रुष्टोऽभिहतो वाऽविक्रिय एवास्ते १३ ॥

आनंदगिरिकृत टीका २

सर्वेषां भूतानां मध्ये यो दुःखहेतुः तं विद्वानपि द्वेष्टा वेत्याशंक्याह
आत्मन इति तत्र हेतुः सर्वाणीति सर्वभूतानामित्युभयतः संबध्य
ते ममप्रत्ययवर्जितो देहेपीति शेषः व्रतस्वाध्यायकृताहङ्कारः नि
ष्क्रान्तत्वमाह निर्गतेति १३ ॥

स्वामिकृतटीका ३

एवंभूतस्य भक्तस्यातिप्रियमेव परमेश्वरप्रसादहेतून्धर्मानाह अद्वेष्टे
त्यष्टभिः सर्वभूतानां यथायथमद्वेष्टा मैत्रः करुणश्च उत्तमेषु द्वेष
शून्यः समेषु मित्रतया वर्तत इति मैत्रः दीनेषु कृपालुरित्यर्थः नि
र्ममो निरहंकारश्च कृपालुत्वादेवान्यैः सह समे सुखदुःखे यस्य सः
क्षमी क्षमावान् १३ ॥

पिशाचभाष्यं टीका ४

अद्वेष्टेति करुणा यस्यास्ति स करुणः अर्शादिभ्योऽच् १३ ॥

अनभिसंहितफलकर्मनिष्ठ रामानुजभाष्यं टीका ५ स्योपादेयान् गुणानाह ॥

अद्वेष्टेति अद्वेष्टा सर्वभूतानां द्विषतां द्वेषं कुर्वतां अपकु
र्वतामपि सर्वेषां भूतानामद्वेष्टा मदपराधानुगुणमीश्वरप्रेरितानि
भूतानि द्विषंति अपकुर्वंति चेत्यनुसंदधानः तेषु द्विषत्स्वपकुर्वत्सु
च सर्वभूतेषु मैत्रीं कुर्वन् मैत्रः तेष्वेव दुःखितेषु करुणां कुर्वन् करुणः

श्री·
गी· टी·
द्वा·

60

निर्ममः देहेंद्रियेषु तत्संबंधिषु च निर्ममः निरहंकारो देहात्माभिमान
रहितः ततएव समदुःखसुखः सुखदुःखागमयोः सांकल्पिकयोः
द्वेषरागरहितः क्षमी स्पर्शप्रभवयोरवर्जनीययोर्विकाररहितः १३

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

[illegible] ॥ अद्वेष्टा सर्वभूतानामित्यादि भक्तास्तेतीव मे प्रियाः इत्यंतम् १३

परमार्थप्रपा टीका ७

अथ प्रसादजनकान् धर्मानाह अद्वेष्टेत्यष्टभिः तत्रापि प्रथमं त्र्यम
सर्वभूतानामद्वेष्टा द्वेषशून्यस्तर्हि उदासीनः स्यादित्याह मैत्र इति
तत्रोत्तमानामतिशयत्वेनासक्तेः समेषु मैत्रः अपकृष्टेषु करु
णः एवं सति तेषु निर्ममो ममताशून्यः तथा त्वहंकारशून्यः किं
च समे सुखदुःखे यस्य तमोक्षमावान् १३ ॥

वनमाली टीका ८

संसारभयमोचकभगवत्प्रसादे प्रधानसाधनमाह अद्वेष्टेत्यष्टभिः
सर्वभूतान्यंतर्यामिप्रेरितानि चेष्टंत इति विद्वान् सन् स्वस्य द्वेष्टा स
मेषु तत्र मैत्र अधमेषु करुणः यद्वा भगवत्तत्त्वनिवासं जानन्
सर्वेषु मैत्रः दुःखेषु करुणो भगवानेषां दुःखं तु हि नाशयतु सद्बुद्धिप्र
ध्य यच्छत्वित्यभिलाषयुक्तः गेहादौ निर्ममो देहादौ निरहंकारः दुःखसुख
योः समः स्वकर्मानुसारेश्वराधीनत्वेन हेयत्वेन च साम्यं अवश्यं भोक्त
व्यं स्वकृतकर्मफलमिति धीयुक्तो भोगकाले हर्षविषादशून्य इत्य
र्थः दुःखसहचर्यात् सर्वं शक्तमेव क्षमी आक्रोशनताडनादिना^
पि विक्रियाहीनः १३ ॥

कुसुमवैजयन्ती टीका ९

नन्वभिसंहितफलस्य कर्मनिष्ठस्य किं लक्षणं भवतीत्यपेक्षायामाह
तस्य सर्वोपरंजकानुपादेयलक्षणान्निरूपयन् तल्लक्षणमाह अद्वे
ष्टेति सप्तभिः अद्वेष्टा सर्वभूतानामिति सर्वभूतानां सर्वेषां द्वेषं कुर्व
तामपकुर्वतां चापि भूतानां ब्रह्मादिस्थावरांतानामद्वेष्टा द्वेषं कुर्व
त्स्वपि तेषु मत्वा रव्यानुरागपरेणप्रेरितान्यमूनि भूतानि मम द्वि
षंतीति द्वेषरहितो मैत्रस्तेषु सर्वभूतेषु द्विषत्स्वपकुर्वत्सु च पर
मात्मापि प्रत्यस्तीति भावेन तान्प्रति स्नेहेषु मैत्रीं कुर्वन्नित्यर्थः करुणः

मित्ते
केनचिन्निन दुःखितेषुमाभूद्द्वेषोदुःखमितिभावेनकरुणांकुर्व
न्चपुनरर्थकःएवकारस्यसर्वैस्सहसम्बंधस्तेनाद्वेष्टत्वादिगुणव
र्जितोयःसममाप्रियोःभक्तइतिसूचितम् निर्ममःदेहगेहपुत्रक
लत्रादिषुप्रकृतेरमीविकाराममैषांचकर्मानुसारिणाभगवदि
च्छयेहप्राप्तिप्राप्तोनममेतितेषुममताशून्यःनिरहंकारः देहात्मा
भिमानशून्यःसमदुःखसुखःसमेदुःखसुखेयस्यसतथादुःखेम
सूद्वेगशून्यःसुखेसतिहर्षरहितोःनएवक्षमीसुखदुःखादिसहि
ष्णुः १३ ॥

मधुसूदनी टीका ९

सर्वाणिभूतान्यात्मत्वेनपश्यन्नात्मनोदुःखहेतावपिप्रतिकूल
बुद्ध्यभावान्नद्वेष्टासर्वभूतानां किंतुमैत्रः मैत्रीस्निग्धतातद्वान्
यतःकरुणःकरुणादुःखितेषुदयातद्वान् सर्वभूताभयदातापर
रमहंसपरिव्राजकइत्यर्थः निर्ममःदेहेपिममेतिप्रत्ययरहितः
निरहंकारःवृत्तस्वाध्यायादिकृताहंकाराद्विक्रांतःद्वेषरागयोरप्र
वर्तकत्वेनसमेसुखदुःखेयस्यसः अतएवक्षमीआक्रोशनताड
नादिनापिनविक्रियामापद्यते १३ ॥

सदानंदी टीका ११

अथतत्त्वविदोधर्मजातेमोक्षैकसाधने मुमुक्षूणांहितार्थायह
रिणाद्योपदिश्यते १ यश्चसर्वाणिभूतानिस्वात्मत्वेनात्मरामवि
त् दुःखहेतावपिस्वस्यप्रतिकूलधियोज्झितः २ नद्वेष्टासर्वभूता
नांकिंतुमैत्रीयुतोखिले दुःखितेषुदयावांश्चसर्वभूताभयप्रदः ३
देहेदेहोपकरणेममेतिप्रत्ययोज्झितः अद्वैतात्मावबोधेनतिक्रां
तोहंकृतेर्मलात् ४ रागद्वेषविहीनत्वाद्यस्यदुःखसुखेसमे आ
क्रुष्टस्ताडितोवाप्यनिर्विकारमनाःक्षमी १३ ॥

नीलकंठी टीका १२

परमप्रकृतस्याक्षरोपासकस्येति तद्गुणकथनेहिसाधकानां
तेषुगुणेष्वादरोभविष्यतीतिबुद्ध्याह अद्वेष्टेति अद्वेष्टाचेदुदासी
नःस्यात्तत्राह मैत्रःमित्रमेवमैत्रोनतूदासीनःकदाचिदपि नच

श्री॰
गी॰ टी॰
हा॰

61

यस्मिन् शत्रौ सति कथं मैत्रं तस्मादाह करुण इति दुःखदातारम
पि करुणया न बाधितुमीष्टे अपि त्रातुमेवेच्छति एतेन सर्वभूताम
भयदः संन्यासी उक्तः अत एव तस्य निर्मम इति विशेषणं युज्यते
मुख्यमक्षरविदो लक्षणं निरहंकार इति अहंकारो हि सर्वानर्थनि
दानं स एव निर्गतो यस्मात् स निरहंकारः अत एव सम दुःखसुखे
यस्य तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति श्रुतेः क्षमी क्ष
मावान् परिभवप्राप्तावपि स्वस्थचित्तः अन्योपि मत्सरेणातान् य
मानन्तुतिष्ठेदित्यर्थः १३ ॥

\+ तदेवं सकरत्वेन साकारोपासनं स्तुत्वा तद्येषा मपि भक्तानां धर्मानाह ॥

आनंदीटीका

\+ अत्र मैत्री करुणा मुदितोपेक्षेति चत्वार्यपि चित्तपरिकर्माणि लक्षि
तानि सर्वभूतेषु वैरस्यावाविर्भावाद्द्वेषाभावः निर्ममः ममेदं परस्ये
दमिति त्यक्तभेदबुद्धिः निरहंकारः अहंकर्तेत्यभिमानहीनः १३

\+ अद्वेष्टास्य त्यागिनः परसाम्यसमापन्नसंविदात्मभू तस्य भक्तस्य लक्षणमाह ॥

रामकंठीटीका

\+ परं ब्रह्मात्मकमतत्त्वरूपसमापत्तिसूचकैर्वे विधगणविशिष्टो यः ।
स मद्भक्तः स एव च मे प्रिय आत्मभूतत्वाद्दयितः कीदृशः सर्वस्याम्य
समापन्नत्वाच्चराचरेष्वविलेषु भूतेषु द्वेष्टा द्वेषलक्षणादोषरहितः
स्वात्मतया सर्वभावजातं पश्यतस्तस्य द्वेष्याभावाद्द्वेषाभाव इत्यर्थः दू
अनेन भावविशेषात्मके समायोगे द्वेषदोषानवकाशः प्रागुक्तेनो
दितः अत एव मैत्रः सर्वत्र सौहार्दवान् तथा करुणो दयावान् यतो
निर्ममः ममेदमित्यादिरूपक्रियाकारितया स्वमिति परिग्रहबुद्धेः
निष्क्रांतः तथा देहादावनित्ये वस्तुनि अहंकारप्रत्ययान्निष्क्रांतो निर
हंकारः तथा ममैव वैयत्वमात्रेण प्रतिभासमानत्वादनंतरा विभू
तेर्हर्षरागात्मकविकारत्वात्तुल्यसुखदुःखे यस्य १३ ॥

लासिकी टीका

अधुना सर्वेषां बुद्धियोगादिप्रतिष्ठितानां योगिनां भक्तियोगाविना
कृतानां लक्षणं पुरः सरत्ववल्लभतामाह द्वाभ्यां तत्रादौ भक्ति
योगनिष्ठस्य लक्षणमाह अद्वेष्टेति मैत्र्यादिचित्तसंस्का
रसंपन्नः निर्ममो निरहंकारः ॥ ॥ ॥

ममेतदिति अहम्प्रत्ययो हेतेजस्वीत्यादिरहंकारप्रत्ययो यस्य न स्तः
तथा समदुःखसुखः समे तत्वेपचित्तविकारात्तस्मादेके दुःखसु
खे यस्य तादृशः क्षमी यतः क्षमी सहनशीलः हर्षविषादपार
तेऽमरहत्वत् १३ ॥

पंचोली टीका

एवंभूतस्य युक्तस्यातिश्रमेव परमेश्वरप्रसादहेतून् धर्मानाह
अद्वेष्टेत्यष्टभिः सर्वभूतानामद्वेष्टा सर्वमात्मत्वेन पश्यन् आत्मनो
दुःखहेतावपि न द्वेष्टि मैत्रः मित्रभावयुक्तः करुणो दयालुः निर्ममः
ममत्वबुद्धिरहितः निरहंकारः अहंबुद्धिरहितः सुखदुःखयोः शी
तद्वेषरहितः समदुःखसुखः आक्रुष्टो हतो वा विक्रियारहितः क्ष
मी १३ ॥

रत्नावीरसमिद्धोधिनी ॥

भक्तस्येश्वरप्रसादहेतून् धर्मानाह अद्वेष्टेति अद्वेष्टा न द्वेष्टा सर्वभू
तानामभयप्रदः क्षत्रियस्त्यर्थः तथ यथाहं रागद्वेषहीनोपि सर्व
लोकोपकाराय अवतारान्गृहीत्वा लोककंटकान् रावणादीन्हत
वांस्तथैव यो यो भक्तोपि रागद्वेषहीनो दुष्टान्द्रुहे निहत्य सर्वभू
ताभयप्रदः इत्यर्थः तथा मैत्रः करुणश्चास्मि तथा वर्तते मैत्रः सुस
भुकरुणः कृपालुर्दीनेषु निर्ममो निरहंकारश्च ममेदं जेयं मये
तत्कृतमित्यादि स्मृत्यो रहिता ममत्वे विहाय स्वधर्मपर इत्यर्थः तत एव
समदुःखसुखः समं तु त्वं दुःखयुद्धे मरणाद् छेदनादि सुखं
युद्धे जयाभिगमनादि यस्य सः तत एव क्षमी सर्वसाहिष्णुरिति स्मृतिसुख
दुःखाभिसंधिराहित्येन भीतभूताभयदानाय निपवः संयोजनी
याः क्षत्रियस्येति तात्पर्यं १३ ॥

मधुभाष्य

१३ ॥

62

भाषा अनुवाद टीका

अब पूर्वउक्त भक्तके ऊपर शीघ्र भगवानकी कृपा होने का हेतु रूप सकल धर्म श्रेष्ठ श्लोकसे कहतेहैं कि साधारण से सब जीवों के साथ निर्वैर और सबका मित्र तथा दयावान अर्थात् समान से मै त्री औ हीनपर कृपा कारी और ममता विहीन अहंकार शून्य औ कृपालुतासे और का सुख दुख देखि अपने सुखदुख समान जो जानैहै ऐसा अपने सुखदुखमे समबुद्धि औ क्षमा शील परमेरी शीघ्र प्रसन्नहै १३ ॥

दोहा

अद्वेषि सम भूतमे मैत्र कृपालुपर निर्मम निरहंकार सम दुखसुख क्षमदि सेद १३॥

63

संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः १ ४

शांकरभाष्यं टीका १

सन्तुष्ट इति सन्तुष्टः सततं नित्यं देहस्थितिकारणस्य लाभेव उप
न्नालेप्रत्ययः तथा गुणवल्लाभेविपर्यये सन्तुष्टः सततं योगी स वै
माहितचित्तः यतात्मा संयतस्वभावो दृढः स्थिरोनिश्चयोऽध्यवसा
यो यस्यात्मतत्त्वविषये स दृढनिश्चयो मय्यर्पितमनोबुद्धिः संक
ल्पात्मकमनोऽध्यवसाय लक्षणा बुद्धिस्ते मय्येवार्पिते स्थापिते
मनोबुद्धी यस्य सन्न्यासिनः स मय्यर्पितमनोबुद्धिर्य ईदृशो मद्भक्तः
स मे प्रियः १४ ॥

आनंदगिरिकृत टीका २

अक्षरोपासकस्याज्ञानतो विशेषणान्तराण्याह सन्तुष्ट इति सत
तमिति सर्वत्र सम्बध्यते कार्यकारणसंघातः स्वभावश्चात्मार्थः
स्थिरत्वं कुतर्कादिनानभिभवनीयत्वं मद्भक्तो मद्भजनपरो ज्ञान
वानिति यावत् १४ ॥

स्वामिकृत टीका ३

सततं लाभालाभे च संतुष्टः प्रसन्नचित्तः योगी अप्रमत्तः यतात्मा
संयतस्वभावः दृढो मद्विषयो निश्चयो यस्य मय्यर्पिते मनोबुद्धी
येन स एवंभूतो यो मद्भक्तः स मे प्रियः १४ ॥

पिशाचभाष्यं टीका ४

[illegible] १५
स्पष्टार्थं १४ ॥

रामानुजभाष्यं टीका ५

संतुष्टो यदृच्छोपनतेन येन केनचापि देहधारणद्रव्येण संतुष्टः स
ततं योगी सततं प्रकृतिविमुक्तात्मानुसंधानपरः यतात्मा निय
मितमनोवृत्तिः दृढनिश्चयः अध्यात्मशास्त्रोदितेष्वर्थेषु दृढनि
श्चयः मय्यर्पितमनोबुद्धिः भगवान्वासुदेवोऽनभिसंहितफले
नानुष्ठितेन कर्मणाराध्यते आराधितश्च ममात्मा परो ऽस्तं सा पाये

श्री॰
गी॰ टी॰
हा॰

64

मय्येतिमय्यर्पितमनोबुद्धिःएवंभूतोमद्भक्तःएवंभूतेनकर्मयोगे
नमांभजमानोयःसमेप्रियः १४ ॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

स्पष्टार्थं १४ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७

संतुष्टइति सततंनिरंतरं लाभेऽलाभेवासंतुष्टःप्रसन्नचित्तः योगी
अप्रमत्तः यतात्मासंयतचित्तः दृढः अचलः मद्विषयोनिश्चयोय
स्य मय्यर्पितेमनोबुद्धीयस्य एवंविधोयोमद्भक्तः समेप्रियःस
खा १४ ॥ २७

वनमाली टीका ८

संतुष्टदेहस्थितिकारणस्यलाभे लाभेवसंतुष्टोयेनालेप्रत्ययः
तथागुणवल्लाभेविपर्ययेचसंतुष्टमितिसर्वत्रसंवध्यतेयोगी
मयिसमाहितचित्तःसंयतात्मासंयतदेहेंद्रियादिसंघातःभग
वान्ममस्वामीसंसारभयमोचकइत्यचलनिश्चयवान् मय्यनंत
गुणेभक्तवत्सलेऽर्पितमनोबुद्धिःभगवानेवममस्वामीहोग्रहंर्व
धुरिमत्योमदिष्टा नास्तीत्यर्पितंसंकल्पविकल्पकंमनोध्यवसा
यात्मिकावबुद्धिर्येनदृशोमद्भक्तोमयिसर्वात्मनपूर्वकावि
च्छिन्नप्रेमप्रवाहःप्रकृतममातिप्रियः नत्विकियतीप्रीतिर्मया
सर्वज्ञेनापीयत्तयावक्तुमशक्येतिभावः १४ ॥

उत्तमवैजयन्ती टीका ९

किंचसंतुष्टइतिसततं क्षुत्पिपासादिकालेपिसंतुष्टःयदृच्छोप
लभ्येनयेनकेनापि देहधारणमात्रेणवस्तुनाप्रसन्नचित्तःकृत
एवंयतःसततंसर्वकालेसर्वावस्थायांचयोगीप्रकृतिविमुक्तात्म
स्वरूपायानुसंधानयुक्तमनाःयतोयतात्माविजितवाह्याभ्यंतर
करणःएवमेवकृतोयतोदृढनिश्चयःदृढकृततर्कादिभिरप्य
नभिभूयमानोनिश्चयःकस्मिंकिंकरोऽहमस्मीत्यध्यवसायोयस्य
सतथा यद्वा अध्यात्मशास्त्रादिनेप्रमेयेष्वगतादिकूटस्थवाद्दृढो
देवांतरोपासकवाक्यवत्तैरप्यरवलितोनास्तिसूयोविश्वासोयस्य
सतथातदेवकृतःमय्यर्पितमनोबुद्धिःसमर्पितांतःकरणःएवं

भूतोयस्समेममभक्तोऽनभिसंहितफलेनकर्मयोगेनमांभज
मानःसएववममभक्तोऽनभिसंहितफलेनकर्मयोगेनमांभ
जमानःसएवचममप्रियः मय्यर्पितप्रीतिकर्मा १४ ॥

मधुसूदनी टीका ९

तमेव विशेषांतराणिसन्ततेशरीरस्थितिकारणस्यलाभेअलाभेला
भेचसंतुष्टःउत्पन्नाऽलंप्रत्ययःतथागुणवल्लाभेविपर्ययेचसत
तमितिसर्वत्रसंबध्यतेयोगीसमाहितचित्तःयतात्मासंयतश
रीरेंद्रियसंघातःदृढःज्ञन किंकेरभिभवितमशक्यतयास्थिरो
निश्चयो हमस्मिअकर्त्रभोक्तृसच्चिदानंदाद्वितीयंब्रह्मेत्यध्यवसा
योयस्यसःदृढनिश्चयःस्थितप्रज्ञइत्यर्थःमयिभगवतिवासुदे
वेशुद्धेब्रह्मणिअर्पितमनोबुद्धिःसमर्पितांतःकरणःईदृशो
योमद्भक्तःशुद्धात्मब्रह्मवित्समेप्रियःसदात्मत्वात् १४

[illegible] १४ ॥

सदानंदी टीका ॥

प्राप्तालंप्रत्ययोलाभालाभयोःसर्वदावशी समाहितमनादां
तशरीरेंद्रियग्रामःति १ अचाल्यानिश्चयोयस्यवादिभिश्चकुता
र्किकैःसमर्पितांतःकरणोवासुदेवेपरेमयि २ ईदृशोमत्स्वरू
पोसौमद्भक्तोतिप्रियोमम ३ १४ ॥

नीलकंठी टीका १२

संतुष्टःयदृच्छालाभेनैवसंजातालंप्रत्ययः सततंसर्वदा यो
गीश्रवणादौसमाहितचित्तः यतात्मासंयतशरीरेंद्रियादिसं
घातःदृढःस्थिरआत्मतत्त्वविषयेनिश्चयोयस्यसदृढनिश्चयः
संभावनाद्यभावात्दृढप्रज्ञावान् मयिनिर्गुणेब्रह्मणिअर्पितेनि
हितेप्रविलापितेवामनःसंकल्पादिरूपंबुद्धिरध्यवसायस्ते
उभेयेनसमय्यर्पितमनोबुद्धिःएतादृशोयोमेममभक्तःसमे
ममप्रियःआत्मत्वादेवसपरमप्रेमास्पदं ज्ञानीत्वात्मैवमेमत
मितियुक्तं एतेनपूर्वश्लोकोक्तायानिरहंकारताया:साधनान्यु
क्तानि १४ ॥

गी॰
टी॰
हा॰

65

[illegible]

आनंदीटीका

संतुष्टः अलब्धलाभेच्छाहीनः १४ ॥

रामकंठीटीका

तथात्मनीक्रोधादिविकारहेतुभूतितितिक्षावान् तथास्वीकृततत्त्वा
नपरामृतत्वान्नित्यतुष्टः सदातिनिराकांक्षः तथायतात्मायतः
स्वात्मन्येवावस्थापितआत्मायेनमनसा सर्वेषुप्रवृत्तात्मनात्मवि
धेनात्पेनियमितात्मप्रत्ययाः तथादृढनिश्चयः केनचिद्विकल्पे
नप्रकंपयितमशक्यत्वात् दृढः सस्थिरोध्यवसायोयस्यसतादृशः
तथासर्वव्याव्यातक्रमेणात्मन्यपिपरमात्मनिस्थापितेनिवेशितेमनो
बुद्धीयेन सएवंगुणविशिष्टोमद्भक्तउच्यते एवंविधस्सामग्रीमदारा
धनोपकरणंसंपादितवतास्यत्वं [illegible]
[illegible] १४ ॥

लासिकी वल्लभीटीका

[illegible] तथास्व
[illegible] संतुष्टेति

यासंतुष्टः यथालाभेनसंतोषंभजमानः तथासततमपरिछिन्नं
कालव्यवहारावस्थायामपियोगीयथोपनतेयोगेसमाहितः क
थंयतात्मायतः संयतः प्रत्यवमर्शेनापरित्यक्त आत्मास्वस्वभा
वोयेनसः दृढनिश्चयः दृढोविचाल्योनिश्चय आत्मविषयोवो
धोयस्यसः एवंयुक्तानेस्थितिंभजमानः अथसमाधानेमय्यर्पि
तमनोबुद्धिरेवंविधोमद्भक्तोममेश्वरस्यानुरागातिशयेनोपासी
नः सममप्रियः [illegible] १४ ॥ ॥

पंबोलीटी॰

संतुष्टइति सर्वदालाभालाभयोः समः संतुष्टः समाहितचित्तः
योगीसंयतस्वभावः यतात्माआत्मतत्त्वविषयेदृढनिश्चयः मयि
विषयेअर्पितमनोबुद्धिसंकल्पविकल्पात्मकमनोव्यवसायात्मि

काबुद्धिस्तेन मनोबुद्धी अर्पिते येन सः मय्यर्पितमनोबुद्धिः य एवंवि-
धः यो मद्भक्तः स मे मम प्रियः १४

श्रीधरस्वामिसुबोधिनी

संतुष्ट इति योगी स्वधर्मसमाहितचित्तो यो भक्तो यो द्व्यमेवमेद्दति
हला जये पराजये च सततं नित्यं संतुष्टः प्रसन्नचित्तस्तथा यतात्मा
यतो गृहीतप्रात्माधृतिर्दृढे येन स यतात्मा गृहीतधृतिरित्यर्थः । दृ
ढो दृढे नैव मे सर्वार्थसिद्धिरित्येवं निश्चयो यस्य स दृढनिश्च-
यो मय्यर्पितमनोबुद्धी येनैवंभूतो मद्भक्तो ममात्यन्तं प्रियः १४॥

मधुभाष्य

१४॥

66

भाषा अनुवाद टीका

और हानि लाभ मे प्रसन्न चित्त तथा अप्रमत्त वशीभूत स्वभा
व औ सतविषय मे दृढ़ निश्चय और मेरे मे अर्पण किया है
मन बुद्धि जिसने ऐसे सा जो मेरा भक्त सो हमैं अति प्रिय है १४

दोहा

योगी नित्य प्रसन्न है जितमन दृढ विश्वास मनबुधि मोहि
समर्पित मो प्रिय जो मो दास १४

61

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः
हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः १५

शांकरभाष्य टीका १

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रिय इति सप्तमेऽध्याये सूचितं
तदिह प्रपंच्यते यस्मादिति यस्मात् सन्न्यासिनो नोद्विजते नोद्वेगं
गच्छति न सन्तप्यते न संक्षुभ्यते लोके लोकात् नोद्विजते च यः
हर्षामर्षभयोद्वेगैः हर्षश्चामर्षश्च भयञ्चोद्वेगश्च तैः हर्षामर्ष
भयोद्वेगैर्मुक्तो हर्षः प्रियलाभे अन्तःकरणस्योत्कर्षो रोमाञ्चा
नाश्रुपातादिलिङ्गः तथा अमर्षोऽभिलषितप्रतिघाते असहिष्णु
ता भयन्त्रासः उद्वेग उद्विग्नता तैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः १५ ॥

आनंदगिरिकृत टीका २

ज्ञानवतो भगवत्प्रियत्वे प्रमाणमाह प्रियो हीति किमर्थं तर्हि
पुनरुच्यते तत्राह तदिति उद्वेगादिराहित्यमपि ज्ञानवतो वि
शेषणमित्याह यस्मादिति न केवलमुद्वेगं प्रत्युपादानत्वमेव
सन्न्यासिनो नात्युपपन्नं किन्तु तत् कर्तृत्वमपीत्याह तथेति अ
सहिष्णुता परकीयप्रकर्षस्येति शेषः त्रासस्तस्करादिदर्शनाधी
नः उद्विग्नत्वमचेतनताच्छेतनाधीनस्य लोकादिति यावत् १५ ॥

स्वामिकृत टीका ३

किंच यस्मादिति यस्मात्सकाशाल्लोको जनो नोद्विजते भयशंक
या क्षोभं न प्राप्नोति यश्च लोकान्नोद्विजते यश्च स्वाभाविकैर्हर्षादि
भिर्मुक्तः तत्र हर्षः स्वेष्टार्थलाभे उत्साहः अमर्षः परस्य लाभे
असहिष्णुता भयं त्रासः उद्वेगो भयादिनिमित्तश्चित्तक्षोभः यस्तै
र्विमुक्तो मद्भक्तः स मे प्रियः १५ ॥

पिशाचभाष्य टीका ४

यस्मादिति उद्वेगश्चलचित्तता अमर्षः क्रोधः १५ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

यस्मादिति यस्मात् कर्मनिष्ठात्पुरुषात्निमित्तभूताल्लोको नोद्विज
ते यो लोकोद्वेगकरं कर्म किंचिदपि न करोतीत्यर्थः लोकाच्च निमि

नभूतानोनोद्विजते यस्तुदिश्यसर्वोलोकोनोद्वेगकरंकर्मकरोतिस
र्वाविरोधित्वनिश्चयात्अतएवकंचनप्रतिहर्षेणकंचनप्रत्यमर्ष
णकंचनप्रतिभयेनकंचनप्रतिउद्वेगेनमुक्तः एवंभूतोयःसोपि
मेप्रियः १५ ॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

स्पष्टार्थं १५ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७

किंच यस्मादितिसमेप्रियउक्तःसकः यस्माल्लोकोनोद्विजतेसर्व
भूतेष्वीश्वराधिष्ठानान्वीक्षणात् तदुक्तं नोन्मनायिस्मुनाजना
हिरमतेसर्वात्मभूतः प्रमात्तस्मात्सर्वमुत्तमादपिजनोनाशंक
तेकुमतं भक्ष्यैर्जलजेन्त्वभिजेलनिधिर्नैवापिमेवति तत्वाणो
यादा सिभजेतिभीतिमदयेवस्तूजितात्सर्वतः इति किंच हर्षाम
र्षम योद्वेगैर्योमुक्तः हर्षःस्वार्थलाभउत्साहः अमर्षःपरलाभे
असहमानतोभयेत्रासःउद्वेगोभयादिनिमित्तश्चित्तक्षोभः १५

वनमाली टीका ८

यस्मात्सर्वभूताभयदात्कायमनोवाग्भिःसर्वभूतहिंसारहिता
ल्लोकोजनःकश्चिदपिनोद्विजतेनयालोकान्निरपराधोद्वेजनैकव्र
तात्खलजनात्नोद्विजेच्चयःपरमकारुणिकत्वेनक्षमाशीलत्वात्
सर्वस्यभगवदधीनत्वदर्शित्वाच्च हर्षःस्वस्यप्रियलाभेरोमांचाश्रु
पातादिहेतुःकश्चिच्चित्तवृत्तिविशेषः अमर्षःपरोत्कर्षासहनरूप
श्चित्तवृत्तिविशेषः भयंव्याघ्रादिदर्शनजन्यश्चित्तवृत्तिविशेषस्त्र
सः उद्वेगःएकाकीकथंविजनेसर्वपरिग्रहशून्योजीविष्यामीत्येवं
विधोव्याकुलतारूपश्चित्तविशेषस्तैर्हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तोयःसो
पिमद्भक्तोममप्रियः १५ ॥

ऊसमवैजयन्ती टीका ९

किंचयस्मादिति यस्मान्ममकर्मकर्तुःपुरुषान्निमित्तभूतात्लोकः
सदुपित्रिशाप्युदासीनःकोपिजनोनोद्विजतेभयशोकादिनाक्षोभंन
प्राप्नोतिकारुणिकत्वात् येनकर्मणालोकउद्वेगंप्राप्नोतितत्कर्म
नतत्कर्मकरोतीत्यर्थः यश्चलोकान्निमित्तभूतान्नोद्विजतेसर्वावि

रोपि न तिष्ठ्याल्लोकोपि न उद्वेगकरं कर्म न करोति अत एव हर्षाम
र्षभयोद्वेगैः हर्षः स्वस्यानुकूलपुत्रमित्रलङ्कादिवस्तुलाभे रोमां
चाश्रुपातादिहेतुरानंदव्यंजकश्चित्तवृत्तिविशेषः अमर्षः स्वप्रतिकू
लमित्रादिवस्तुलाभे सहनरूपश्चित्तवृत्तिविशेषः भयं व्याघ्र
सर्पादिदर्शनत्रासः उद्वेगः एकाकी सर्वपरिग्रहशून्यो विजने व
ने कथं जीविष्यामीत्येवं विचारव्याकुलतारूपश्चित्तवृत्तिविशेषस्तैः
कर्तृभिर्मुक्तो मुक्तो न तु तेषां मोचने स्वयं व्यापारवान् अतिगंभीर
त्वादिति नियतमनस्त्वात् स्पर्शागन्धेनापि रहित इत्यर्थः एवंभूतो यः
सोपि मे मम प्रियो भवति १५ ॥

मधुसूदनी टीका ९

उनस्तस्यैव विशेष
णानि

यस्मात्सर्वभूताभयदायिनः संन्यासिनो हेतोर्नोद्विजते न संतप्यते
लोको यः कश्चिदपि जनः तथा लोकान्निरपराधोद्वेजनैकव्रता
त् खलजनान्नोद्विजते च यः अद्वैतदर्शित्वात् परमकारुणिक
त्वेन क्षमाशीलत्वाच्च किंच हर्षः स्वस्य प्रियलाभे रोमांचाश्रुपाता
दिहेतुरानंदाभिव्यंजकः चित्तवृत्तिविशेषः अमर्षः परोत्कर्षास
हनरूपश्चित्तवृत्तिविशेषः भयं व्याघ्रादिदर्शनाधीनश्चित्तवृत्ति
विशेषः त्रासः उद्वेगः एकाकी कथं विजने सर्वपरिग्रहशून्यो जी
विष्यामीत्येवं विचारव्याकुलतारूपः चित्तवृत्तिविशेषः तैर्हर्षाम
र्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः अद्वैतदर्शितया तदयोग्यत्वेन तैरेव स्वयंप
रित्यक्तो न तु तेषां त्यागाय स्वयं व्यापृत इति यावत् यद्वा तेनैव यो म
न्मुक्त इत्यनुकृष्यते ईदृशो मद्भक्तो यः स मे प्रिय इत्युपवर्तते [illegible] १५

सदानंदी टीका ११

संतप्यते न यः कश्चिदपि वस्तु विरोधतः न यः संतप्यते दुष्टजनाद
प्युद्धतादपि १ प्रियलाभे मनोवृत्तिः स्वाभिव्यंजिकात्रिया रो
मांचनाश्रुपातादिहेतुः सा हर्षशब्दिता इच्छाभावेन सहिष्णुत्वमम
र्षश्च भयं तथा चित्तव्याकुलतोद्वेगः इत्येतैर्भीतिहेतुकैः स्वयमेव
परित्यक्तस्तत्वदर्शी स मे प्रियः १५ ॥

नीलकंठी टीका १२

श्री॰
गी॰टी॰
टी॰

69

सर्वनिरहंकारोद्विविधःसमाधिस्थोव्युत्थितश्च तयोर्लक्षणंक्रमे
णाहद्वाभ्यां यस्मादिति यस्मात्समाधिस्थत्वेनकाष्ठसमात्लो
कोनोद्विजतेनचस्पृते लोकादपियोनिर्मनस्कत्वान्नोद्विजते अ
तएवहर्षइष्टलाभेसतिमनसउत्फुल्लता अमर्षःअसहिष्णुता
भयंत्रासोच्छेदशंका उद्वेगस्तत्कृतैवव्याकुलता एतैर्निर्मनस्क
त्वादेवस्वयमेवमुक्तःस्यक्तः नत्वेतानस्वयंत्यक्तुंयतते साधकव
त् ईदृशोयोमद्भक्तःसचमेप्रियः १५ ॥

आनंदीटीका

अद्वेष्टेत्यादेःलक्षणमिदम् १५॥

इदानीमुत्तरेषुश्लोकेषुप्रकृष्टभक्तविशेषणत्वेनोपात्तानि पदानिबहुशोव्याख्यातत्वा यार्थत्वात्प्रसंगेनएव॥—

रामकंठी टीका

स्पष्टार्थम् १५ ॥

लासिकी वरदामीटीका॥

लक्षणमाह— यस्माद्युंडियोगिधर्मयामयुक्ताकर्मयोगिनः सकाशाल्लोकः अथक.मेयोगिनोल
सांसारिकजनःनोद्विजते नत्रिक्रियत्वहेतुकंनिर्वेदंनप्राप्नोति
लोकवत्तस्यापिकर्मसव्यापृतत्वात् अथचयः कर्मयोगीलोका
त्सांसारिकलोकान्नोद्विजते निरोधयोगीवविरक्तोभवलक्षणांनि
र्वेदंनप्राप्नोति लोकमध्येपिनस्यनित्यसमाहितत्वात् तथाहर्षः
स्वेष्टलाभेचित्तोत्सेकः अमर्षःपरस्यलाभेऽसहनम् भयंत्रासः
उद्वेगश्चित्तक्षोभः एतैर्विमुक्तोयोमदुपासकःसमेप्रियः
१५॥

पंचोलीटीका

यस्मादिति यस्मात्संन्यासिनःसकाशाल्लोकोनोद्विजतेउद्वेगंनग
च्छतियःसंन्यासीलोकान्नोद्विजतेनसंतप्यतेप्रियलाभेअंतःकर
णस्यउत्कर्षःरोमांचाश्रुपातादिलिंगोहर्षःअसहिष्णुताअमर्षभयं
त्रासउद्वेगउद्विग्नतातैर्विमुक्तोयःसमेप्रियः १५

किंच यस्मात्सकाशादभयस्य दानेन भीतुजनो नोद्विजते संक्षो
भं न याति यश्च कथमहमेभ्यो भीतेभ्यो हितं करोमीत्यतः क्षोभं न
याति हर्षः स्वस्येष्टार्थलाभे उत्साहो मर्षः परस्य लाभे सहनं भयं
त्रास उद्वेगो भयादिनिमित्तश्चित्तक्षोभ एतैर्मुक्तो दुष्पीडितलोक
रक्षणाय विमर्षापतितं हर्षादिकमनालोच्य योधयति यः स्वस्व
धर्मे कृतरक्षस्थितिको भक्तो मम प्रिय इत्यर्थः १५॥

मधुभाष्य

१५॥

70

भाषा अनुवाद टीका

और जिस पुरुष से लोग भय के द्वारा उद्वेग कहे चित्त क्षोभ नहीं पावते और जिस को लोगोंसे उद्वेग नहीं होता है और जो इष्ट होनेसे प्रसन्न औ अनिष्ट होनेसे अप्रसन्न तथा आमर्ष कहें दूसरे की लाभ न देखि शकना जिसके नहीं है और भय उद्वेग से मुक्त जो मेरा भक्त सो मोहि प्रिय है १५ ॥

दोहा

यासें क्षोभ न लोक जो लोकनसें क्षोभ न मोहि हर्ष क्रोध
भय वेगसें मुक्त जु सो प्रिय मोहि १५ ॥

71

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः स
र्वारंभपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः १६

शांकरभाष्यं टीका १

अनपेक्ष इति देहेन्द्रियविषयसम्बन्धादिष्वपेक्षा यस्य नास्ति स विष
येष्वनपेक्षो निःस्पृहः शुचिर्बाह्येनाभ्यन्तरेण च शौचेन सम्पन्नो दक्षः प्र
त्युपन्नेषु कार्येषु सद्यो यथावत् प्रतिपत्तुं समर्थः उदासीन इति उदा
सीनो न कस्यचिन्मित्रादेः पक्षं भजते यः स उदासीनो यतिर्गतव्य
थो गतभयः सर्वारम्भपरित्यागी आरभ्यन्त इति आरम्भा इहामुत्रफ
लभोगार्थानि कामहेतूनि कर्म्माणि सर्वारम्भास्तान् परित्यक्तुं शी
लमस्येति सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः १६ ॥

आनंदगिरिकृत टीका २

निरपेक्षत्वादिकमपि ज्ञानिनो विशेषणमित्याह अनपेक्ष इति आ
दिपदमपेक्षणीयसर्वसंग्रहार्थं प्रतिपत्तव्येषु प्रतिपत्तिं कर्त्तव्येषु
कर्त्तव्यत्वमर्थं परैस्ताडितस्यापि गतात्वयथा भयमस्येति सुप्रतिमा
भिप्रायगतेति १६ ॥

स्वामिकृत टीका ३

किंचानपेक्ष इति अनपेक्षः यदृच्छोपस्थितेप्यर्थे निस्पृहः शुचिर्बा-
ह्याभ्यंतरशौचसंपन्नः दक्षः अनलसः उदासीनः पक्षपातरहितः
गतव्यथः आधिशून्यः सर्वान् दृष्टादृष्टार्थानारंभानुद्यमान्परित्यक्तुं
शीलं यस्य सः एवंभूतः सन् यो मद्भक्तः स मे प्रियः १६ ॥

पिशाचभाष्यं टीका ४

स्पष्टार्थं १६ ॥

रामानुजभाष्यं टीका ५

अनपेक्ष इति अनपेक्षः आत्मव्यतिरिक्ते कृत्स्नेवस्तुन्यनपेक्षः शुचिः
शास्त्रविहितद्रव्यवर्द्धितकायः दक्षः शास्त्रीयक्रियोपादनसमर्थः
अन्यत्र उदासीनः गतव्यथः शास्त्रीयक्रियानिर्वर्तने वर्जनीयशीतोष्ण
वर्षणस्पर्शादिद्वंद्वेष्वव्यथाविरहितः सर्वारंभपरित्यागी शास्त्रीयमति

रिक्तसर्वकर्मारंभपरित्यागीयएवंभूतोमद्भक्तःसमेप्रियः १६ ॥
सहार्थे १६ ॥ अभिनवगुप्तकृत टीका ६
॥
परमार्थप्रपा टीका ७
किंच अनपेक्षइति अनपेक्षोयदृच्छोपस्थितेप्यर्थेनिःस्पृहः शुचिर्बाह्या
भ्यंतरशौचसंपन्नः दक्षोऽनलसःउदासीनःपक्षपातशून्यः गतव्यथ
आधिशून्यःसर्वान्दृष्टादृष्टार्थानामारंभान्परित्यक्तुंशीलंयस्यसएवंभू
तःसमेप्रियः १६ ॥

वनमाली टीका ८
निरपेक्षःसर्वभोगोपकरणेषुप्राप्तेष्वपिनिःस्पृहःशुचिर्यथाशास्त्रं
बाह्यांतरशुद्धःदक्षोमद्धापायेषुउदासीनःकस्यचिन्मित्रादेःप
क्षमनाश्रितःगतव्यथःपरैस्ताड्यमानोपिव्यथाशून्यःऐहिकामुष्मि
कफलानिसर्वाणिकर्माणिसर्वारंभास्तान्परित्यक्तुंशीलमस्यसः
मद्भक्तोमयिस्नेहवान्सममप्रियः १६ ॥
ऊसमवैजयन्ती टीका ९
किंचअनपेक्षइति अनपेक्षःआत्मव्यतिरिक्तेषुऐहिकामुष्मिकेषुनाना
कृतभोगपदार्थेषुनिःस्पृहःशुचिःशौचेनशास्त्रीयेणभगवदारा
धनरूपेणकर्मणावर्तमानकरणपावित्र्यःदक्षःप्रकृतिविमुक्तात्म
स्वरूपविवेचनसमर्थःउदासीनःपरपक्षपाताग्रहशून्यःगतव्यथः
परैःपीड्यमानोपिपीडारहितःसर्वारंभपरित्यागीसर्वेषांशास्त्रीया
णांस्वाधिकारव्यतिरिक्तानामारंभाणांकर्मणांपरित्यक्तुंशीलमेतादृशेनत्य
क्तुंशीलंयस्यसनत्वाभगवदाराधनव्यतिरिक्तमन्यत्कर्मनकरोती
त्यर्थःएवंभूतोमद्भक्तोममैवसेवनंकर्त्तुंस्वभावोनान्येषांदेवानामसौ
पिमेममप्रियः १६ ॥

मधुसूदनी टीका १०
किंच निरपेक्षःसर्वेषुभोगोपकरणेषुयदृच्छोपनतेष्वपिनिःस्पृहःशु
चिर्बाह्याभ्यंतरशौचसम्पन्नःदक्षउपस्थितेषुज्ञातव्येषुकर्त्तव्येषुच
सद्यएवज्ञातुंकर्त्तुंचसमर्थःउदासीनःनकस्यचिन्मित्रादेःपक्षम

ज्ञेयः गतव्यथः परैस्ताड्यमानस्यापि गता नोत्पन्ना पीडा यस्य स
गतव्यथः उत्पन्नायामपि व्यथायामपकर्तृषु नपकर्तृत्वमित्वा
व्यथाकारणेषु सत्स्वपि अनुत्पन्नव्यथत्वमिति भेदः ऐहिकामुष्मि
कफलानि सर्वाणि कर्माणि समारंभाः तान्परित्यक्तुं शीलं यस्य सः
संन्यासी सर्वारंभपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः १६ ॥

मधुसूदनी टीका ॥

निःस्पृहः सर्वभोगेषु बाह्याभ्यंतरशौचवान् उपस्थितेषु कार्येषु स
द्यो ज्ञात्वा कर्तुं समर्थः १ कस्यचिन्नैव मित्रादेः पक्षं भजतीति निर्भयः
दुर्जनैस्ताड्यमानेऽपि यो न त्यक्तव्यथो यथा वा इहामुत्रार्थकर्माणि त्य
क्तुं शीलं हि यस्य सः मद्भक्तस्तत्त्ववित् प्रियो भगवतो मम १६

नीलकंठी टीका १२

अस्यैव स्तुत्यामवस्थामाह अनपेक्ष इति स्वदेहभोगेऽपि स्वशाने वान
त्मायने वा लिप्साशून्योऽनपेक्षः शुचिः बाह्याभ्यंतरशौचवान् अः
णपाणिभ्यां मलिमो वा दक्षः भगवद्भजनादौ अनलसः उदासी
नो मानापमानादौ समवृत्तिः अत एव गतव्यथः चेतःपीडा यस्य
स गतव्यथः सर्वारंभपरित्यागी संन्यासी तादृशो यो मद्भक्तः स मे
प्रियः १६ ॥

आनंदी टीका

अनपेक्षः त्यक्तविषयस्पृहः दक्षः ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठाने सतत
तोद्यतः १६ ॥

रामकंठी टीका

स्पष्टार्थम् १६ ॥

अथ कर्मसंन्यासिनो लक्षण लासिकी [illegible]टीका
माह अनपेक्षो निःस्पृहः शुचिर्बाह्याभ्यन्तरशौचयुक्तः दक्षः कार्येषु
विचक्षणोऽपि सन्नुदासीनः संगरहितः गतव्यथः नित्यमात्मसमा
विष्टतयाध्यात्मिकादितापत्रयरहितः सर्वान्स्वाभाविकान्विहिता
न्वारंभान्कर्माणि परित्यक्तुं संन्यसितुं शीलमस्य स एवंविधः सर्वोऽ

गी॰ टी॰ टी॰

73

लत्तणासंपन्नस्स मम भक्त उपासकः समेप्रियः [illegible] १५॥

पंचोलीटीका

अनपेक्ष इति एवंविधोयोमद्भक्तःसमेप्रियःकथंभूतःअनपेक्षः देहेंद्रियविषयसंबंधादिष्वपेक्षारहितोविषयेषुनिस्पृहः वाह्येनाभ्यंतरेणचशौचेनसंपन्नःशुचिःप्रत्युत्पन्नेषुकार्येषुसद्योयथावत्ज्ञातुंसमर्थःदक्षःयस्यकस्यचिन्मित्रादेःपक्षंनभजतेसयतीउदासीनःगतव्यथःगतभयः इहामुत्रार्थकर्मत्यागीसर्वारंभपरित्यागीयो १६

रत्नावलीसमितिबोधिनी॥

अनपेक्ष इति अविद्यमानान्यस्यवीरस्यशुद्धेपेक्षायस्यसोनपेक्षः परवीरापेक्षारहितःशक्तिमान्निस्तुलवीरइत्यर्थः शुचिःशुद्धोस्तविद्यायांनिर्दोषःस्वभ्यस्तविद्यइत्यर्थः तथा दक्षस्तत्तदस्त्रशस्त्रप्रयोगेकुशलोतएवोदासीनतटस्थः स्थानेसर्वं सर्वेषामप्याधायित्व आसीनउपविष्टस्तथागतव्यथोगताहूरीभूताव्यथासमरसंरंभोयस्यसगतव्यथः सर्वारंभपरित्यागीशुद्धेसत्त्वहेतमरसेनसर्वानारंभान्कार्याणिपरित्यजति नक्लीलः सर्वारंभपरित्यागी शुद्धमेवपरमंकार्यं मन्यमानइत्यर्थःएवंभूतोयोमद्भक्तःस्वधर्मेणमांभजन्स ममप्रियः १६॥

मधुभाष्य

९६॥

भाषा अनुवाद टीका

और जिसको अनायास प्राप्त धनकी भी इच्छा नहीं और भीतर बाहर शुचि कहे पवित्र है औ दक्ष कहे आलस्य रहित तथा पक्षपात वर्जित औ गतव्यथ कहे आधिव्याधि शून्य और सर्व आरम्भ कहे उद्यम का त्यागी ऐसा भक्त मेराप्रीय है आधि मन की चिन्ता है और व्याधि रोग को कहतेहैं॥ १८ ॥

दोहा

ईछाबिन शुचि दक्ष है उदासीन गतबाध कर्मारंभसमत्या
गी जोमोप्रिय सो मो साध १८॥

74

योनहृष्यतिनद्वेष्टिनशोचतिनकांक्षति शु
भाशुभपरित्यागीभक्तिमान्यःसमेप्रियः १७

शांकरभाष्ये टीका १

किञ्च यो न हृष्यतीष्टप्राप्तौ न द्वेष्ट्यनिष्टप्राप्तौ न शोचति प्रियवियोगे
न वा प्राप्तं कांक्षति शुभाशुभे पुण्यपापे कर्मणी परित्यक्तुं शीलम
स्येति शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् यः स मे प्रियः १७ ॥

आनंदगिरिकृत टीका २

न च क्षमीत्यनेन योनरुक्तं प्रत्युत्पन्नायामपि व्यथायामपकर्तर्यनु
पकर्तृत्वे क्षमित्वमित्युपरमाद्वेषहर्षादिराहित्यमपि ज्ञानिनो
लक्षणमित्याह किञ्चेति सर्वारम्भपरित्यागीत्यनेन विहितकाम्य
त्यागस्योक्तत्वाद्विहितानुष्ठानमाशङ्क्याह शुभाशुभइति
वैषम्यबुद्ध्यभावादपि ज्ञानिनो विशेषणमित्याह सम इति १७ ॥

स्वामिकृत टीका ३

किंचयोनेति प्रियंप्राप्ययोनहृष्यति अप्रियंप्राप्ययोनद्वेष्टि इष्टार्थना
शेसतिनशोचति अप्राप्तमर्थंनकांक्षति शुभाशुभेपुण्यपापेपरित्य
क्तुंशीलंयस्यसःएवंभूतोभूत्वायोभक्तिमान्समेप्रियः १७ ॥

पिशाचभाष्ये टीका ४

स्पष्टार्थं १७ ॥

रामानुजभाष्ये टीका ५

योनहृष्यतिनद्वेष्टियत्सुमनुष्याणांशोकनिमित्तंभार्यापुत्रवित्तक्ष
यादिकमेतन्प्राप्यनशोचतितथाविधमप्राप्यंचनकांक्षति शुभाशु
भपरित्यागीपापवत्पुण्यस्यापिबंधहेतुत्वाविशेषाद्भयपरित्यागी
यएवंभूतोभक्तिमान्समेप्रियः १७ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थं १७ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

किंच नहृष्यतीति प्रियंप्राप्यनहृष्यतिअप्रियंप्राप्यनद्वेष्टिगतेऽस्तेने
वानशोचतिअप्राप्तंनकांक्षति शुभाशुभेपुण्यपापेत्यक्तुंशीलंयस्य
शेषंपूर्ववत् १७ ॥

श्री· गी· टी· टी·

75

वनमालीटीका ८

योलाभंप्राप्यप्रकृष्टंप्राप्तोनहृष्यत्यनिष्टंप्राप्यनद्वेष्टिप्राप्तमिष्टंवियोगेनशोचति अप्राप्तमिष्टंसंयोगंचनकांक्षति सर्वारंभपरित्यागीत्येतद्विवृणोतिशुभाशुभसुखदुःखसाधनेयेकर्मणीपरित्यक्तेशीलंयस्यसः भक्तिमान्यः सममप्रियः १७ ॥

जयवैजयन्तीटीका ९

किंच योनहृष्यतीतियःपुत्रमित्रकलत्रवित्तादीन्स्वप्राणसमानान्प्रियान्प्राप्यनहृष्यतिहर्षंनप्राप्नोतियश्चशत्रुतस्करवित्तादीनप्रियान्प्राप्यनद्वेष्टिद्वेषंनकरोतियश्चपुत्रकलत्रवित्तादौनष्टेसतिनशोकंनकरोति यश्चपुत्रवित्तादावप्राप्तेसतिनकांक्षतिनस्वामिकांक्षांनकरोति यश्चशुभाशुभपरित्यागीशुभंपुण्यमशुभंपापंतदुभयंपरित्यक्तंशीलंयस्यसतथापापवत्पुण्यस्यापिबंधहेतुत्वाविशेषादुभयस्यैवत्यागीत्यर्थःएवंभूतोयोभक्तिमान्मद्भक्तियुक्तःसमेमेप्रियोभवति १७ ॥

शोचति

मधुसूदनीटीका १०

किंच समदुःखसुखत्वइत्येतद्विवृणोति योनहृष्यतिइष्टंप्राप्यनद्वेष्टिअनिष्टंप्राप्यनशोचतिप्राप्तेष्टवियोगेननकांक्षतिअप्राप्तेष्टसंयोगं सर्वारंभपरित्यागीत्येतद्विवृणोतिशुभाशुभेसुखसाधनदुःखसाधनेकर्मणीपरित्यक्तुंशीलमस्येतिशुभाशुभपरित्यागीयोभक्तिमान्समेप्रियः [illegible] ॥ १७ ॥

सदानंदीटीका ११

नहृष्यतीष्टसंपत्तौनयत्नेनविपर्यये नशोचतीष्टनाशेयोनाप्राप्तममभिकांक्षति पुण्यपापपरित्यक्तंशीलंयस्यसमेप्रियः १७ ॥

नीलकंठीटीका १२

एतमेवश्लोकंव्याचष्टेत्रिभिःश्लोकैः योनेति इष्टलाभेसतिनहृष्यति अनिष्टप्राप्तौनद्वेष्टि इष्टवियोगेसतिनशोचति इष्टसंयोगमनिष्टपरिहारंवानकांक्षति अनपेक्षत्वात् शुभंकल्याणंपुण्यंवाअशुभममंगलंपापंवातेउभेपरित्यक्तुंशीलमस्यसशुभाशुभपरित्यागी एतेनशुचित्वंव्याख्यातं भक्तिमानभक्तोमनसनतोयुक्तइतिरहस्यंइत्यर्थः १७ ॥

आनंदीटीका

उक्तानामद्वेष्टृत्वादिधर्माणामुपसंहारेयतस्त्वातयेष्वनः पुनर्वचनम् १७

रामकंठीटीका

स्पष्टार्थम् १७ ॥

लालिकी [illegible]टीका

अथसंन्यासयोगिनोलक्षणमाह — यः सर्वकर्मगणयुक्तः यदृच्छोपनतेप्रियलाभेनहृष्यति अप्रियलाभेनद्वेष्टि इष्टनाशेनशोचति अप्राप्तंधनंनकांक्षति शुभमिष्टप्राप्तिहेतुकर्म अशुभमनिष्टप्राप्तिहेतुंकर्म संत्यक्तुंशीलंयस्यसःईदृशो य

भक्तिमानुपासनायुक्तः समेप्रियः [illegible]

[illegible] १७॥

पैबोलीटीका

योनहृष्यतीति यः पुरुषः इष्टप्राप्तौनहृष्यतिअनिष्टप्राप्तौनद्वेष्टिप्रियवियोगेनशोचतियः अप्राप्तमर्थंनकांक्षतिशुभाशुभपरित्यक्तुंशीलंयस्यसः शुभाशुभपरित्यागीएवंविधोभक्तिमान्योसमेप्रियः १७

श्रीवीरसमिद्बोधिनी

किंच योनेति सुहृत्प्रियंविलोक्य नहृष्यति हानिंवाविलोक्य नद्वेष्टिमरणभयंविलोक्य नशोकंयाति नवाकांक्षति किंतुशुभाशुभपरित्यागीस्वधर्मोयमनुष्ठेयइत्यहंकारोहर्षशोकादीनामवसरइतिनिश्च वान्योभक्तः शुभाशुभाभिसंधिरहितत्वेनयोयतिसममप्रियइत्यर्थः १७॥

मधुभाष्य

१७॥

76

भाषा अनुवाद टीका

और जो प्रिय वस्तु पाय के सन्तुष्ट औ अप्रिय पायके असन्तुष्ट न होय और इष्ट के नाश होने परभी शोचता नहीं और किसी अप्राप्त वस्तु की आकांक्षा जिसके नहीं है और शुभ अशुभ कहे पुण्य पापका भी त्यागी कहे त्याग का अधिकारी है ऐसा भक्ति युक्त मनुष्य हमै प्रिय है १७ ॥

दोहा

जो नहि हर्ष न द्वेषहि शोचन कांक्षन जोय शुभ अशुभ को
त्यागहि भक्तहि मो प्रिय सोय १७

77

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः
शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः
१८ ॥

शांकरभाष्ये टीका १

समइति समः शत्रौ मित्रेच तथा मानापमानयोः पूजापरिभवयोः शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सर्वत्र च सङ्गवर्जितः १८ ॥

आनंदगिरिकृत टीका २

समइति अद्वेष्टेत्यादिना द्वेषादिविशेषाभावउक्तः सम्प्रति सर्वत्रैवाविकृतचित्तत्वमुच्यते सर्वत्र चेतनेष्वित्यादावचेतने च चन्दनादावित्यर्थः १८ ॥

स्वामिकृत टीका ३

किंच समइति समःशत्रौमित्रेचसमःएकरूपः मानावमानयोरपि तथासमएव हर्षविषादशून्यइत्यर्थः शीतोष्णयोःसुखदुःखयोश्च समः संगविवर्जितःक्वचिदपिनासक्तः १८ ॥

पिशाचभाष्ये टीका ४

स्पष्टार्थं १८ ॥

रामानुजभाष्ये टीका ५

समइति तथेति अद्वेष्टासर्वभूतानामित्यादिनाशत्रुमित्रादिषुद्वेषरहितत्वमुक्तंअत्रद्वेषुसंनिहितेष्वपिसमचित्तत्वंततोप्यतिरिक्तोविशेषउच्यते १८ ॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

स्पष्टार्थं १८ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

किंचहाभ्यां समःशत्रौचेति तुल्यनिंदास्तुतिरितीति शत्रौमित्रेचसमः समस्वभावः तदुक्तं पूर्वे यं कश्चित्तमुपागतेषु च्छायादिभिर्विशमिणं करोति हृत्तोयथातद्वच्छत्रौचमित्रेसमस्वभावोहृदिदासवर्योइति तथामानापमानयोःशीतोष्णसुखदुःखादिद्वंद्वेषुसमो हर्षविषादरहितः संगविवर्जितःक्वचिदप्यनासक्तः १८ ॥

वनमाली टीका ८

एवंचायंचादौ संगेनासक्त्या वर्जितः शेषमसक्तव्याख्यातत्वात्स्पष्टं १९

अथ मधुवैजयन्ती टीका ९

किंच समः शत्रौ शत्रौ च पुनः मित्रे समः शत्रुवर्गे द्वेषक्रोधादिरहितः मित्रवर्गे स्नेहलोभादिशून्यः च पुनस्तथा तेनैव प्रकारेण मानापमानयोः मानेसज्जनमध्ये आदरः अपमाने कुजनमध्ये ऽनादरस्तयोस्समः हर्षविषादशून्यः तथा शीतोष्णसुखदुःखेषु शीतोष्णयोर्वर्जनीययोः तद्धर्मयोस्समस्तयोरागमायापि त्वमता सहिष्णुः सुखदुःखयोः स्वकर्मानुसारेणादैवप्रेरितयोः समः सुखप्राप्त्या निरभिमानः दुःखप्राप्त्या व्याकुलः संगविवर्जितः आत्मपरमात्मविमुख संगरहितः १९

किंच मधुसूदनी ९

एवं सेव प्रयेवः संगविवर्जितः चेतनाचेतनसर्वविषयशोभनाध्यासरहितः सर्वथा हर्षविषादशून्य इत्यर्थः स्पष्टमन्यत् १९ ॥

सदानंदी टीका ॥

शत्रौ मित्रे च पूजायां समः परिभवे च यः शीतोष्णादाव सहोपि समो [illegible]थ्यास विवर्जितः १९ ॥

नीलकंठी टीका १२

उदासीनत्वं व्याचष्टे सम इति गतव्यथत्वमुपपादयति संगविवर्जित इति संगी हि व्यथते नतु तद्वर्जित इत्यर्थः १९ ॥

आनंदीटीका

संगविवर्जित इति ममपदस्य लक्षणाम् संगो हिताहितबुद्ध्या मा क्तिस्तद्रहितस्सम इत्यर्थः १९॥

रामकंठीटीका

स्पष्टार्थम् १९ ॥

लासिकी ~~[illegible]~~टीका॥ अथ योगिनो लक्षणमाह द्वाभ्यां यः शत्रुकथमेत्रामधुक्तः शत्रौ मित्रे च समो रागद्वेषवर्जितः मानापमानयोस्तुल्यः तथा समपक्षरूपः शीतोष्णसुखदुःखादिषु द्वंद्वेषु समो हर्षविषादरहितः संगर हितः क्वचिदप्यनासक्तः ॥ १९॥

[illegible] १९ ॥ पंचोलीटीका

सम इति च पुनः शत्रौ मित्रे च तुल्यः तथा मानापमानयोः पूजाप रिभवयोस्समस्तुल्यः शीतोष्णसुखदुःखेषु समः संगविवर्जितः प कांतसेवी १९

रणवीरसमिद्धोयिनी॥

समइति रिपौ मित्रेच समः समवृत्तिर्यावर्तमानः घातुपक्व
गतो मित्रमपि योयपति घान्यस्त पक्षवद्दर्शयत्नपक्वगतोशुपि।
स्थिरे तथामानापमानयोरपि समवृत्तिः तत्रमित्रकृतमानेनश
त्रुकृतापमानेनप्रतिस्तातपर्वं विहायापरंपक्षमाश्रयति इय
प्रतितिरत्यर्थः तथाशीतोष्णादिषुहृंद्वेषुसमवृत्तिर्पुद्धापतिः
शीतोष्णादिकंसदिलुः शीतादिभयेनापलायमानः संगविव
र्जितो हर्षादिसंगरहितइत्यर्थः १८॥

मथुमाष

१८॥

79

भाषा अनुवाद टीका

और शत्रुमित्र दोनो के प्रति समान कहे प्रीति विरोध रहित और मान अपमानमे भी हर्ष विषाद रहित है और शीत उष्ण सुख दुख मे एकरूप है तथा सङ्ग वर्जित कहे विषयों मे आशक्ति रहित जो है १८ ॥

दोहा

है सम शत्रु मित्र महिं तथा मान अपमान शीतोष्ण सुखदुःखमे समहै संग विहान १८

80

तुल्यनिंदास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येन केनचित्
अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः १९

शांकरभाष्यं टीका १

किंच तुल्यनिंदेति तुल्यनिंदास्तुतिः निंदा च स्तुतिश्च निंदास्तुती तुल्ये यस्य स तुल्यनिंदास्तुतिः मौनी मौनवान् संयतवाक् संतुष्टो येन केनचित् शरीरस्थितिमात्रेण तथा चोक्तं येन केनचिदाच्छन्नो येन केन चिदाशितः यत्र क्व च न शायी स्यात्तं देवा ब्राह्मणं विदुरिति किंच अनिकेतो निकेत आश्रयो निवासो नियतो न विद्यते यस्य सोयमनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान् मे प्रियः १९ ॥

आनंदगिरिकृत टीका २

वाग्यमनादिविशेषणमपि ज्ञाननिष्ठस्यास्तीत्याह किंचेति निन्दा दोषसंकीर्तनं स्तुतिर्गुणगणनं देहस्थितिमात्रफलेनान्नादिना ज्ञानिनः संतुष्टत्वे स्मृतिं प्रमाणयति तथा चेति नियतनिवासराहित्यमपि ज्ञानवतो विशेषणमित्याह किंचेति नकुशो नोदके सक्तो न चैले न त्रिपुष्करे नासने वसने नान्ने यस्य वै मोक्षवित्तु सः इति स्मृतिमुक्तेर्थे प्रमाणयति नेत्यादिना १९ ॥

स्वामिकृत टीका ३

तुल्यनिंदास्तुतिर्यस्य मौनी संयतवाक् येनकेनचित् यथालब्धेन संतुष्टः अनिकेतो नियतवासशून्यः स्थिरमतिः व्यवस्थितचित्तः एवंभूतो भक्तिमान्मे प्रियो नरः १९ ॥

पिशाचभाष्य टीका ४

तुल्येति अनिकेतः अगृहः १९ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

आत्मनि स्थिरमतित्वेन निकेतादिष्वसक्तत्वादनिकेतः ततएव मानापमानादिष्वपि समः यएवंभूतो भक्तिमान् स मे प्रियः अक्षरात्मनिष्ठात् मद्भक्तियोगनिष्ठस्य श्रैष्ठ्यं प्रतिपादयन् यथोपक्रममुपसंहरति १९ ॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ९

स्पष्टार्थं १९ ॥

परमार्थप्रपा टीका १

तुल्य इति निंदां न कुप्यति स्तुत्या न श्लाघते मौनी संयतवाक् येन केन
विषयालाभेन संतुष्टः न विद्यते निकेतनं नियमितं स्थलं यस्य स्थिर
मतिर्व्यवसितचित्तः तथा सति भक्तिमान् स मे प्रियः १९ ॥

वनमाली टीका ८

निंदा गुणेषु विद्यमानेष्वपि तान् पकृत्य दोषाविष्करणं स्तुतिः सतामस
तां वा गुणानां कथनं ते दुःखसुख जनकतया तुल्ये यस्य स तथा
मौनी संयतवाक् भगवत्कीर्तनाद्यतिरिक्तवागालापशून्य इति या
॰त वत् संतुष्टो येन केनचित् स्वप्रयत्नं विनैव बलवत्प्रारब्धकर्मोपनीते
न देहस्थितिहेतुमात्रेणान्निषिद्धाशनादिना संतुष्टो निहतस्पृहः
अनिकेतो निवासरहितः स्थिरा मत्यचला मतिर्यस्य स ईदृशो भक्ति
॰त् मान् मम प्रियः उक्तधर्मसंपन्नः सर्वोत्तमत्वधीः सर्वैकस्नेहसंततिर्मौ
नेन देवमम प्रिय इति बोधयितुं सर्वत्र मद्भक्त इति पदम् १९ ॥

उत्तमवैजयन्ती टीका ५

किंच तुल्य निंदेति तुल्ये निंदास्तुती यस्य स तथा निंदया दुःखशून्यः स्तु
त्या च हर्षशून्यः मौनी मुनिः मननशीलो यतवाग्वा येन केन विषयो
पलब्धेन स्वप्रारब्धानुगुणादैवप्रेरितेन कृतेनाक्लिष्टेन वान्नादिना
संतुष्टः आत्मलाभादन्यं लाभं तुच्छं करोतीत्यर्थः अनिकेतः आत्मस्थि
तित्वेन नियतनिवासरहितः कुतएवं यतः स्थिरमतिः स्वात्मनिव्य
वस्थितचित्तः एवंभूतो यो भक्तिमान् नरः सोपि मे मम प्रियो भव
ति १९ ॥

मधुसूदनी टीका १०

॰किंच ॰निंदा दोषकथनं स्तुतिर्गुणकथनं ते दुःखसुखजनकतया तुल्ये
यस्य स तथा मौनी संयतवाक् ननु शरीरयात्रानिर्वाहाय वाग्व्या
पारः अपेक्षित एव नेत्याह संतुष्टो येन केनचित् स्वप्रयत्नमंतरे
णैव बलवत्प्रारब्धकर्मोपनीतेन शरीरस्थितिहेतुमात्रेणाशनादि
ना संतुष्टः निहतस्पृहः किंच अनिकेतो नियतवासरहितः स्थिरा

मपरमार्थवस्तुविषयामतिर्यस्यसस्थिरमतिः ईदृशोयोभक्तिमान्
समेप्रियोनरःअत्रपुनःपुनर्भक्तेरुपादानंभक्तिरेवापवर्गस्यमु
ख्यंकारणमितिद्योतयितुं अद्वेष्टेत्यादिना अक्षरोपासकानांजी
वन्मुक्तानांसंन्यासिनांलक्षणमुक्तंस्वभावसिद्धंधर्मजातमुक्तं
नतुकर्तव्यत्वेन उत्पन्नात्मावबोधस्यद्वेष्टृत्वादयोगुणाअयत्नतोभ
वंत्येवनतुसाधनरूपिणइति एतदेवपुरास्थितप्रज्ञलक्षणरू
पेणाभिहितं तदिदंधर्मजातंप्रयत्नेनसंपाद्यमानंमुमुक्षोर्मोक्ष
साधनंभवतीतिप्रतिपादयितुमुपसंहरति १९ ॥

सदानंदी टीका ११

तुल्यनिंदास्तुतीदोषगुणकीर्तनेनलक्षणे यस्यसंयतवाङ्मौनीसं
तुष्टोयेनकेनचित् शरीरयात्रामात्रार्थिप्राप्तेपिविगतस्पृहःअ
योनियतवासेनरहितःस्थिरायस्याद्वयेमतिः २ ईदृशोभक्तिमांस्तत्त्व
दर्शीनित्यंममप्रियः पुनःपुनरुपादानंभक्तेस्तेनेतिगम्यते ३
पुष्कलंकारणंमोक्षेभगवद्भक्तिरेवहि ४ १९ ॥

नीलकंठी टीका १२

सर्वारंभपरित्यागीत्येतद्व्याचष्टे तुल्येति शिष्टैर्विगीतोनस्या
मितिवालोकेषुप्रख्यातःस्यामितिवाइदंमेभूयादितिवाकामय
मानःकिंचिदारभतेनतथैव तुल्यनिंदास्तुतित्वात्संयतवाक्त्वाच्च मौ
नीसंन्यासी अनपवादिकेतः गृहशून्यःकुटीमपिवासार्थंनारभ
ते यतःस्थिरमतिःस्थितप्रज्ञोभक्तिमान्योगीमेममप्रियोनरःपु
रुषः १९ ॥

आनंदीटीका

अनिकेतपदत्रासक्तिशून्यः [illegible] १९ ॥॥

रामकंठीटीका

स्पष्टार्थम् १९ ॥ ॥

त्रामिकी [illegible]नीटीका

[illegible]

गी॰
टी॰
हा॰ तुल्येति

82

[illegible]
[illegible]
तथा तत्ल्यं अभिभवो लोकानुत्पादकेनिंदस्तुतीयस्य मौनी सं
यतवाक् येनकेनचिद्यथाप्राप्तेन संतुष्टः अनिकेतोऽनियतवा
सस्थानः स्थिराऽचलामतिः परमार्थविषयोबोधो यस्य स एवंवि
धो भक्तिमानुपासकः स मे प्रियो नरः तथा चोक्तम् येनकेनचि
दाच्छन्नो येनकेनचिदाशितः यत्रक्वचनशायी स्यात्तं देवा ब्राह्म
णं विदुरिति अद्वेष्टृत्वादीनि यमे जातानि कर्मयोगिप्रभृती
नां स्वभावसिद्धतयानूदितानि न तु योगशास्त्र उपायत्वेन क
थितानि तदुक्तम् उत्पन्नतत्त्वबोधस्य ह्यद्वेष्टृत्वादयो गुणाः अय
त्नतो भवंत्यस्य न तु साधनरूपिणः इति [illegible]
[illegible]
[illegible] १९ ॥ ॥

पंचोलीटीका

तुल्येति तुल्यनिंदास्तुतिः तुल्ये समे निंदास्तुती यस्य सः मौनी सं
यतवाक् येनकेनचित् शरीरस्थितिहेतुमात्रेणापि संतुष्टः अनि
केतः अनाश्रयः स्थिरमतिः परमार्थवस्तुनि निश्चलबुद्धिः य एवं
विधो नरो भक्तिमान् स मे प्रियः १९

रणवीरसमिद्बोधिनी॥

तुल्येति तुल्या निंदादिदोषकथनं स्तुतिर्गुणकथनं यस्य
सम स्वधर्मतः प्रवृत्तस्य स तुल्यनिंदास्तुतिः तुल्ये जये पराज
ये निंदास्तुती यस्येति व्युत्पत्त्या वा तुल्यनिंदास्तुतिः स्वधर्म
पालने प्रवृत्तत्वात् तथा मौनी स्वधर्मपरवाक्यमननशीलः ये
न केन चित् पथ्येनापथ्येन वा शुद्धेभक्ष्यादिना संतुष्टो निवृत्त
स्पृहः अत एवानिकेतः इति प्रकारो वै विसर्गो रिति श्रुते रकारविसर्गो
निकेतः स्थितिर्यस्य सोऽनिकेतो भगवदुक्तस्वधर्मपालने निश्च
य यस्य तथा स्थिरमतिर्दृढबुद्धिरेवंभूतो भक्तो मम प्रिय इति १९॥

ਸਪੂਆਬ

੧੫॥

83

भाषा अनुवाद टीका

और निन्दा स्तुति जिस को तुल्य है औ जो मौनी कहे विरुद्ध व
चन तथा बकवाद रहित हो जो कुछ यथा लाभ से सन्तुष्ट है
अनिकेत कहे निवास स्थान शून्य तथा स्थिर मति अर्थात् व
शीभूत चित्त है ऐसे गुण युक्त नर मेरे परम प्रिय हैं १९ ॥

दोहा

निंदा स्तुति सम मौनि है तुष्टें जेहि केहि सोय अगेह स्थिर
मति भक्तियुत सो नर मो प्रिय होय १९ ॥

84

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते
श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेतीव मे प्रियाः
२० इतिश्रीभगव—द्गीतासूपनिषत्सुब्रह्म
विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
भक्तियोगो नाम द्वादशोध्यायः १२ ॥

शांकरभाष्यं टीका १

अद्वेष्टा सर्वभूतानामित्यादिनाक्षरस्योपासकानां निवृत्तसर्वैषणानां
संन्यासिनां परमार्थज्ञाननिष्ठानां धर्मजातं प्रक्रान्तमुपसंह्रियत
इति ये त्विति ये तु संन्यासिनो धर्म्यामृतं धर्मादनपेतं धर्म्यं च तद
मृतं च तदमृतत्वहेतुत्वादिदं यथोक्तमद्वेष्टा सर्वभूतानामित्यादि
ना पर्युपासतेऽनुतिष्ठन्ति श्रद्दधानाः सन्तो मत्परमा यथोक्तोह
मक्षरात्मा परमो निरतिशयो गतिर्येषां ते मत्परमा मद्भक्ताश्च उत्त
मां परमार्थज्ञानलक्षणां भक्तिमाश्रितास्तेऽतीव मे प्रियाः प्रियो हि
ज्ञानिनोऽत्यर्थमिति यत्सूचितं तद्व्याख्यायेहोपसंहृतं भक्तास्तेऽती
व मे प्रिया इति यस्माद्धर्म्यामृतमिदं यथोक्तमनुतिष्ठन् भगवतो
विष्णोः परमेश्वरस्यातीव मे प्रियो भवति तस्मादिदं धर्म्यामृतं मु
मुक्षुणा यत्नतोऽनुष्ठेयं विष्णोः प्रियं परं धाम जिगमिषुणेति वा
क्यार्थः २० इतिश्रीभगवद्गीताभाष्ये द्वादशोध्यायः १२ ॥

आनंदगिरिकृत टीका २

पुनः पुनर्भक्तेः प्रशंसनमपवर्गमार्गस्य परमार्थज्ञानस्योपायार्थं अद्वे
ष्टेत्यादि धर्मजातं ज्ञानवतो लक्षणमुक्तं तदुपपादितमनूद्योपसं
हारश्लोकमवतारयति अद्वेष्टेत्यादिना चतुर्थपादस्य तात्पर्यमा
ह प्रियो हीति यद्यपि यथोक्तं धर्मजातं ज्ञानवतो लक्षणं तथापि जि
ज्ञासुना ज्ञानोपायत्वेन यत्नादनुष्ठेयमिति वाक्यार्थमुपसंहरति
यस्मादिति तदेवं सोपाधिकाभिध्यानपरिपाकान्निरुपाधिकमनुस

श्री॰
गी॰ टी॰
द्वा॰

85

न्यथा नस्यादे हा सर्वभूतानामित्यादि धर्म्मविशिष्टस्य मुमुक्षोरधि
कारिणः श्रवणाद्यावर्त्तयतस्तत्वसाक्षात्कारस्तस्य भवाज्जनतो मुक्त्युपप
त्तेस्तदेव वाक्यार्थधीविषयोऽन्वयो व्यस्तस्तत्पदार्थानुसन्धेय इति
सिद्धं २० इति द्वादशोऽध्यायः १२ ॥

स्वामिकृतटीका ३

उक्तं धर्मजातमुपसंहरति ये त्विति यथोक्तमुक्तप्रकारं धर्म्यमेवामृतं
अमृतत्वसाधनत्वात् धर्म्यामृतमिदमिति केचित्पठंति तत्पर्युपासते
अनुतिष्ठंति श्रद्धाकुर्वन्तो मत्परमाश्च सन्तो मद्भक्तास्तेऽतीव मे प्रिया इ
ति दुःखमव्यक्तवर्त्तीत तत्र बहुविघ्नमतो बुधः सुखंकुर्यात्परांभोगभक्ति
सत्यधर्मामाभजेत् २० इति श्रीभगवद्गीतायां स्वबोधिन्यां टीकायां भक्ति
योगो नाम द्वादशोऽध्यायः १२ ॥

पैशाचभाष्ये टीका ४

ये त्विति धर्म्यादनपेतं धर्म्यममृतमिव उक्तमिदं ध्यानादिनात्ममात्मनः
२० इति पिशाचभाष्ये द्वादशोऽध्यायः १२ ॥

+ यस्मादात्मनिष्ठात् मद्भक्तियोगनिष्ठं स्येष्टत्वं प्रतिपादयन् यथोपक्रममुपसंहर ति ॥

रामानुजभाष्ये टीका ५

ये त्विति इति धर्म्यामृतं वेति यथाऽमृतं ये तु प्राप्यसमं प्रापकं भक्तियो
गं यथोक्तं मय्यावेश्य मनो ये मामित्यादिनोक्तेन प्रकारेणोपासते ते मे भ
क्ता अतितरां मे प्रियाः २० इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते द्वादशोऽध्यायः
१२ ॥

आनंदवर्धनकृत टीका ६

मैत्री अमत्सरता यस्यास्तीति य एवं करुणाममामीत्यादि ममकारः अ
हमदा देहे ते जसी असहन इत्यादिरहंकारः यतो यस्य न स्तः क्षमापः
कारिणोऽपि शत्रुप्रत्यहेष्वबुद्धिः सततं योगी व्यवहारावस्थायामपि प्रशा
न्तो न करणत्वात् अनिकेत इदमेव मया कर्तव्यमिति यस्य नास्ति प्रति
ज्ञा यथाप्राप्तमहेवाकिनया सुखदुःखादिकमुपभुंजानः परमेश्वरवि
षयसमावेशितहृदयः सर्वेनैव प्राप्नोति परमकैवल्यमिति शिवम्
परमानंदवैवश्यसंजाताविशांसपदः स्वयं सर्वाश्चवस्थाः सुब्रह्मस
त्तामयतनः यथोत्तसंग्रहः २० श्रीभगवद्गीतार्थसंग्रहे द्वादशोऽध्या
यः १२ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७

अध्यायमुपसंहरन्नाह ये त्विति इत्थमेतं विधिप्रस्तं मोक्षसाधनत्वा
न्यथोक्तं यथावदुक्तं श्रद्दधानाः अहं[illegible]ः मत्परमा अहमेव परमो
येषां ते अतीव मे प्रियाः अध्यायतात्पर्यं नानाविधैरपि[illegible]रूपह
न्मनसालेवतुं मेन भूयोत्वयक्तोपासिभिर्मेकैवितपनि[illegible]रैलो
किकाचार्यैतो मे भक्तियोगे अस्माणां मयि परमगुरौ[illegible]नैर्मल
धैनकृपैतात्मनत्वं विशदमभिहितं द्वादशाध्याये २ इति श्रीम
दैवज्ञपंडितसूर्यविरचितायां भगवद्गीतार्थटीकायां परमार्थप्र
पायां भक्तियोगो नाम द्वादशोध्यायः १२ ॥

[illegible]माली टीका ८

पारकत्वाद्धर्मो विस्मलस्मादनयेतेनद्विषयकं धर्म्यं अमृतमस्ते
सारनाशकमिदं यथोक्तं अद्वेष्टेत्यादिना प्रतिपादितं पर्युपासते
नुतिष्ठंति श्रद्दधानाः संतो मत्परमाः अहं सदनंतगुणा
लयो ज्ञानव्यक्तस्वरूपो निर्वैरिंव प्रपंचविभूतिवैभवो ब्रह्मरुद्रा
दियोगीश्वराणां मनसाप्यगम्यः प्रसादैकलभ्यो भक्तवत्सलो गु
रूक्तैः सदासेव्यमानो ज्ञानानंदघनविग्रहो वसुदेवनंदनः परमः
प्राप्यो येषां ते तथा एतादृशा भक्ता ममातीव प्रियाः मया सर्वेसेना
पिवक्तुं न शक्यते प्रीतेरियत्ताभावात् एतेन धर्माःसिद्धानाःसाधनावि
काःसाधकेन समस्तगुणापन्नादनुष्ठेयाः २ इति श्रीभगवद्गीताद्वा
दशः १२ ॥

[illegible]वैजयन्ती टीका ९

अध्यात्मनिष्ठानां भक्तियोगानिष्ठस्य फलैर्वदंस्तमुपसंहरति ये त्विति य
मो मत्ता[illegible]ये भक्ता भक्तजनशीला ते निश्चयेनेदं यथोक्तं म
यावेश्य मनो ये मामित्यादिभिर्गदितं धर्म्यामृतं धर्ममेवामृतम
मृतत्वसाधनत्वादमृतवत्स्वाद्यत्वाद्वा प्राप्यमामिव प्रापकं भक्ति
योगं पर्युपासते समाश्रयंते कीदृशाः श्रद्दधानाः श्रद्धावंतः मत्प
रमाः अहं सर्वेश्वरेश्वरो भगवान्परमः प्राप्यो निरतिशयप्रायगति
येषां ते तथा ते भक्ता मे ममातीव प्रियाः निरतिशयप्रीतिविषया

श्री० गी० टी० द्वा०

86

भवंति २० योद्वादशो भक्तियोगं पार्थायोपादिशत्प्रभुः भक्तिसक्तिप्र
दं हृस्माभिर्व्याख्यं समाश्रये १ इति श्रीनियमानंदवंशावतंशाकृ
ष्णदासमयात्मवासिनापीरिधारिदासेन विरचितायां गीतार्थकु
सुमवैजयंत्यां द्वादशोऽध्यायः १२ ॥

मधुसूदनी टीका ५

येतु सन्यासिनो मुमुक्षवो धर्म्यामृतमिदं धर्म्यममृतममृतत्वसाध
नत्वात् अमृतवदास्वाद्यत्वाद्वा यथोक्तमद्वेष्टा सर्वभूतानामित्या
दिना प्रतिपादितं पर्युपासते अनुतिष्ठंति श्रद्दधानाः स
तो मत्परमाः अहं भगवानक्षरात्मा वासुदेव एव परमः प्राप्यो नि
रतिशया गतिर्येषां ते मत्परमाः भक्ता मां निरुपाधिकं ब्रह्म भजमा
नास्तेऽतीव मे प्रियाः प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रिय इति
पूर्वोक्तस्य व्याख्यानमुपसंहारः यस्माद्धर्मामृतमिदं यथोक्तमनु
पानुतिष्ठन्भगवतो विष्णोः परमेश्वरस्यातीव प्रियो भवति तस्मा
दिदं ज्ञानवतः स्वभावसिद्धतया लक्षणमपि मुमुक्षुणात्मत
त्वजिज्ञासुनात्मज्ञानोपायत्वेन यत्नादनुष्ठेयं विष्णोः परमंप
दं जिज्ञासुनेति वाक्यार्थः तदेवं सोपाधिकब्रह्माभिध्यानपरि
पाकान्निरुपाधिकब्रह्मानुसंधानस्य अद्वेष्टृत्वादिधर्मविशिष्ट
स्य मुख्यस्याधिकारिणः श्रवणमनननिदिध्यासनान्यावर्तयतो
वेदांतवाक्यार्थतत्वसाक्षात्कारसंभवात्ततो मुक्तिरुपपद्यते मुक्तिहे
तुवेदांतमहावाक्यार्थान्वययोग्यस्तत्पदार्थोनुसंधेय इति मध्य
मेनाध्यायषट्केन सिद्धं २० इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचा
र्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीपादशिष्यश्रीमधुसूदनसरस्वतीवि
रचितायां श्रीभगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां भक्तियोगोनाम द्वाद
शोऽध्यायः १२ ॥

सदानंदी टीका ५

अद्वेष्टृत्वादिविशिष्टानि जीवन्मुक्तः शरीरिणः स्वभावभूतानीमानि
तद्वैर्वार्तिके सूक्तं १ अत्यज्ञानावबोधस्य स्वद्वेष्टृत्वादयो गुणाः
अयत्नतो भवंत्येव न तु साधनरूपिणः २ संपाद्यमानं यत्नेन य

मेज्ञानमिदंसतःविरक्तस्यात्मजिज्ञासोर्मुमुक्षोर्मोक्षसाधनं १ इमुप
पादयन्नीशउपसंहरतीहतत्र येस्त्वमृतवोधर्मजातंसर्वंमयिरि
ते मोक्षहेतवनयास्वाख्यास्तत्वतत्पर्युपासते मल्लेनश्रद्धयोपेताः श्रु
तिहेतिमत्पराः ५ प्राप्तिनाउत्तमाभक्तिर्वलेकृत्तानलक्षणा भग
वान्वासुदेवोहेयेषांप्राप्यतयामतः ६ भक्तास्तुत्यंतमतिशायममात्यं
तप्रियाः सदा यस्मादहमेतिमेसम्यगतिशयप्रियोहरेः ७ तस्मात्त
मद्भक्तायवानस्पायःश्रद्धयैवसःतदेवंसगुणब्रलाभिधानपरि
पाकतः ८ बलात्तुसंदधानस्याद्वेष्टृत्वादिगुणस्यच मुमुक्षोर्ज्ञानसं
सिद्धेश्रवणाद्यनुतिष्ठतः ९ तत्वसाक्षात्कृतेर्मोक्षसिद्धिरत्रोपनिरंकु
शा नहेतुक्रुतिवाक्यार्थान्वयपोर्यायपामुमुक्षुभिः तत्परार्थानुसंधेय
इतिसिद्धंहिमध्यमे भक्तियोगप्रधानोयंमध्यमः पूर्णतांगतः १० यो
ब्रह्मात्माक्षराख्यःशमदमनिरतैर्नित्यमध्यात्मविद्भिर्ध्येयोप्यस्पतत्त
स्वस्वतत्वप्रगामतिभिर्दुष्कराराधनोत्तैःभक्तिर्यस्योदितानांहृदिस
पदिजनान्नोवयेज्ञातिजन्मादेहाद्यध्यासपाशात्सएवसतत्मनोक्त
स्यणवेप्रियोमे २० इतिभावप्रकाशेश्रीसदानंदविरचितेग्रंथोपा
लिविवेकोद्वादशःपूर्णतांगतः १२ ॥

नीलकंठी टीका १२

भक्तलक्षणान्येवमुमुक्षोःसाधनत्वेनविधत्ते येत्विति ये मुमुक्षवः
तुपूर्वोक्तभक्तापेक्षयाविलक्षणाः अद्वेष्टासर्वभूतानामित्यादि
नाग्रंथेनप्रतिपादितंधर्मजातंतदेवामृतस्यमोक्षस्यसाधनत्वादमृ
तंधर्मामृतं यथोक्तंउक्तानतिक्रमेणपर्युपासते साकल्येनानुति
ष्ठंति श्रद्दधानाःश्रद्धायुक्ताःमत्परमाःअहमेवभगवान्वासुदेवोऽ
क्षराख्यःसर्वविशेषरहितःपरमानंदरूपःपरमःपार्यंतिकःप्राप्यो
येषांतेमत्परमाःभक्ताःशांतिदांत्यादिमंतोमद्भजनशीलास्तेऽती
वमेममप्रियाः ज्ञानीतुभगवतआत्मैव परिशेषाददतीवप्रियत्वं
भक्तेष्वेवपर्यवसन्नं योभक्तानांस्वाभाविकोधर्मःसमुमुक्षूणांय
त्नेतानुष्ठेयइत्यर्थः यथोक्तंवार्तिके उत्पन्नात्मप्रबोधस्यत्वद्वेष्टृ
त्वादयोगुणाः अयत्नतोभवंत्यस्यनतुसाधनरूपिणः इति समास

श्री॰
गी॰ टी॰
द्वा॰

उपासनाप्रधानत्वमस्यार्थविवेकः अतः परं वाक्यार्थविचारो जीवब्र
ह्मभेदप्रतिपादको भविष्यति २० इति श्रीभीष्मपर्वणि नैलकंठीये
भारतभावदीपे द्वादशोऽध्यायः ॥ समाप्तश्चायमुपासनाकांडः १२

आनंदीटीका

अध्यायार्थमुपसंहरति धर्माद्वर्णाश्रमविधेरनपेतं धर्म्यं स्वजातिविहितेनाचारेणानुष्ठीय
मानममृतमेवामृतं मोक्षसाधनमिदमस्मिन्नध्याये प्रोक्तं साकारनिरा
कारपरमेश्वरभजनं यथोक्तं पर्युपासते ते श्रद्दधाना मद्वचनानां फ
ले निश्चिताः अत एव मत्परमाः अहमेव परमो येषां ते भक्ता ममातीव प्रि
याः २०॥ इति श्रीभगवद्गीता आनंदीटीकायां द्वादशोऽध्यायः १२ ॥

87

रामकंठीटीका

ये भक्ता मत्पर्युपासनपरायणाः तु इदं यथोक्तं धर्म्यामृतं मत्स्वरूपोपा
सनात्मकं सदाचारं मय्यनन्तमविनाशि वस्तु परमकारणमुपासते नि
त्यानुशीलनेनोपसेवंते ते तीव्रमतीव मम प्रियाः वल्लभा न ते मत्तोऽति
रिक्ता इत्यर्थः कीदृशाः संत उपासते श्रद्दधानाः समस्तसिद्धिबीजभूतां श्रं
श्रद्धां भजन्तः तथैव च मत्परमा अहमेव यथोक्तस्वरूपः परमेश्वरः प
रमात्मा सर्वोपायैः रूपेय तया परमः प्रकृष्टो येषां ते तथा श्रद्धामूलम
त्समापत्तिफलोपरासिद्धिं समुपागताः इत्यर्थः सर्वार्थप्रार्थनेहारहि
तमपि सततोमानसैर्लोभ्यं यंतीलत्वायत्र स्वयैषाविकसति भगवद्भ
क्तिकल्पद्रुमश्रीः तां तिस्मंतन्त्वेनावीविहरणाविरमाः कौतकांक्षमयी
मामेकां विश्रांतभूमिं श्रयत कृतधियो द्वादशाध्यायहृतिम् २० ॥
इति श्रीभगवद्गीता॰ रामकंठीटीकायां द्वादशोऽध्यायः १२ ॥ ॥

लाभिकी [illegible]टीका

+तदेवं बुद्धियोगादि विना कृतस्यापि ईश्वर विषयभक्तियोगयुक्तस्यातिप्रियत्वं सर्वेषां जनानां यथा तथा भज+ नायशीघ्रमाह कविना ॥

+तदेवं क्लेशहननाविपर्यये ये बुद्धियोगादिविषये लक्षणैः रहिताः संतः
इदममृतं परमेव यथोक्तमनुक्तप्रकारं धर्म्यामृतं धर्ममेवामृतममृत
साधनत्वात् धर्म्यामृतमिति केचित्पठंति उपासते तु तिष्ठंति तथा
श्रद्दधाना आदरातिशययुक्ता मत्परमा मय्यधीश्वरे परमेण प्रेम्णा प
रायणा भक्ता यथा तथा जपहोमार्चनादिकमेणामदुपासनायुक्ताः
ते तीव मम ईश्वरस्य प्रियाः सर्वत्र श्लोके भक्ते ष्वेकवचननिर्देशाम

नुष्यत्स्वस्वेष्वपि मध्ये कश्चिदेव प्राप्तयोगो भवतीति धनयितं
इहतवद्बहुवचनं सर्वेषां भक्तियोगेऽधिकारित्वसूचनार्थमितिशिवम् २०
उपासनायाः हि विश्वलोकोत्तरत्वं यादिशात् अस्मिन्भजनयोगेय
त्तेवं देहसमव्ययम् ॥ २० ॥ इतिश्रीभगवद्गीता
वल्लभगमी टीकायां भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः १२ ॥

पंचोलीटीका

उक्तं धर्मज्ञानफलमुपसंहरति येत्विति तु पुनः ये संन्यासिनः इ
दं यथोक्तं अद्वेष्टा सर्वभूतानामित्यादिप्रकारेणोक्तं धर्म्यामृतं पर्यु
पासते अनुतिष्ठन्ति श्रद्दधानाः श्रद्धावंतः मत्परमाः अहमक्षरात्मा
परमा निरतिशया गतिर्येषां ते मत्परमा मद्भक्ताश्च उक्तपरमार्थ
ज्ञानलक्षणां भक्तिमाश्रिताः ते जीव भगवतो विशेषाः परमेश्वरस्य
प्रियाः भवंति तस्मादिदं धर्म्यामृतं मुमुक्षुणा यत्नतोऽनुष्ठेयं वि
ष्णोः प्रियं धाम जिगमिषुणेति वाक्यशेषः २० इतिश्रीभगवद्गीता
पंचोलीआचार्यकृतटीका द्वादशोऽध्यायः १२

श्रमणवीरसमिद्बोधिनी॥

उक्तमर्थमुपसंहरति येत्विति यथोक्तमुक्तप्रकारमिदं धर्मामृ
तं धर्ममेवामृतं ये उपासते अनुतिष्ठन्ति श्रद्दधानाः श्रद्धां कुर्वं
तो मत्पराश्च संतो मद्भक्तास्ते तीव मे प्रियाः इति २० ॥ इतिश्रीभग
वद्गीताभ्रमणवीरसमिद्बोधिन्यां भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः
१२॥

मधुभाष्य

येतु धर्म्यामृतमिति धर्मो विस्तरतः द्विविधं धर्म्यं धर्म्यमित्यादि
संसारनाशकं चेति धर्म्यामृतं आह्लादिकं अमृतमामोक्षिकानु
व्यतनुत्याभिधानं तद्दधानाः श्रद्दधानाः २० ॥ इतिश्रीमदा
नंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये द्वा
दशोऽध्यायः १२ ॥

88

भाषा अनुवाद टीका

यहो सब पूर्वोक्त धर्म अमृत कहे मुक्ति रूप हैं इनको यथो
क्तरूपसे जो श्रद्धायुक्त उपासना करते हैं और मत्परता कहे मे
ही हों परम परायण जिनको ऐसेमेरे भक्त मुझे अतिशय प्रि
य हैं २० इति जगन्नाथ शुक्लविरचित मनभावनी भाषा टी
कायां द्वादशोऽध्यायः १२ ॥

दोहा

जो धर्मामृत कोयहिं यथाकथितभजे सोहि श्रद्धावंत
सो परमहे भक्त सुअतिप्रिय मोहि २०॥ इति